

VALUCH TIBOR

A BŐSÉGES ÍNSÉGTŐL AZ ÍNSÉGES BŐSÉGIG

A FOGYASZTÁS VÁLTOZÁSAI MAGYARORSZÁGON AZ 1956 UTÁNI ÉVTIZEDEKBEN*

KÉRDÉSEK ÉS KÖZELÍTÉSEK

A magyar közvéleményben és a társadalomtudományban hosszú ideje jelen van az a meggyőződés, hogy az 1956-os forradalom leverését követően a Kádár-rendszer stabilizációja és konszolidációja azért lehetett olyan gyors és sikeres, mert a kommunista politikai vezetés levonta a Rákosi-korszak politikájának tanulságait, a forradalom árnyékában igyekezett elkerülni a társadalmi konfliktusokat, fokozatosan változtatott a hatalomgyakorlás mechanizmusán, módosította a gazdaságpolitikát, s egyfajta „jóléti fordulatot” hajtott végre. Való igaz, hogy a politikában a megtorlás lezárulását, illetve az 1963-as amnesztiát követően lassan csökkent a nyílt erőszak szerepe, a gazdaságban pedig a kollektivizálás befejezése és az erőltetett iparosítás folytatása mellett két kisebb engedményt tettek: egyfelől a gazdasági tervek készítése során nagyobb figyelmet fordítottak a lakossági fogyasztásra, és előírták a fogyasztási cikkek termelésének növelését, másfelől pedig egyfajta prioritásként kezelték a reálbérek növelését. A közhiedelemmel és napjaink történelmi emlékezetével ellentétben mindkét változás a rendszer működőképességének megőrzését szolgálta, és nem jelentett eltérést az alapvető politikai céloktól és ideológiai meghatározottságoktól. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy 1949 és 1953 között, a kommunista berendezkedés időszakában a háború által egyébként is erősen megviselt magyar társadalmat „sikertől” még jobban elszegényíteni, az életkörülmények legfontosabb jellemzőinek bázisszintje igen alacsonyra került. Így tehát minden olyan változás, változtatás, engedmény, amely viszonylag széles körben észrevehetően javította a mindennapi életkörülményeket, a valóságosnál nagyobb társadalmi és politikai jelentőséget kapott. 1956 után az egyes társadalmi csoportok tagjai feltehetően az engedélyezett szabadság „kézzelfogható” élményeként élték át, hogy egyre kisebb fáradsággal beszerezhető a létfenntartáshoz szükséges alapvető élelmiszerek, majd a hatvanas évek közepétől a hozzáférhető tartós fogyasztási cikkek révén már „felhalmozásra” is lehetőség nyílt. A kommunista politikai vezetés pedig mindezzel saját politikai és gazdasági rendszerének működőképességét látta bizonyítottnak. Ez már önmagában is megkérdőjelezi azokat a vélekedéseket, amelyek szerint a politikai hatalom és a társadalom között a hatvanas években valamiféle „nagy kiegyezés” kötött, amelynek értelmében a hatalom az anyagi gyarapodást kínálta fel a politikai jogokról történő lemondásért. Miként az a vélemény sem kellően alátámasztott, miszerint valamiféle saját-

* Részlet a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Program, az Országos Tudományos Kutatási Alap és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készülő, a XX. század második fele hétköznapijainak történetét feldolgozó monográfiából. A rendelkezésünkre álló keretek között csak a téma értelmezésével kapcsolatos fontosabb kérdések megfogalmazására és néhány korjellemző folyamat áttekintésére vállalkozhattunk. A kérdéshez lásd Valuch (2002).

tos magyar „fogyasztói szocializmusmodell” alakult volna ki, ahogyan a kádári politika bölcs belátását is némiképp túlzás hangoztatni. Hiszen a különböző források tanúsága szerint a változtatások háttérében a rendszer működőképessége megőrzésére való törekvés állt. Az kétségtelen tény, hogy az ötvenes évtized első felének katasztrofális hiánykorszakát követően a hatvanas években a kereskedelmi ellátás fokozatosan stabilizálódott Magyarországon. Az áruellátás kiegyensúlyozottabbá válása azonban nem jelentette a hiány megszűnését. Ebben a – van is és nincs is – helyzetben természetesen kialakult valamiféle fogyasztói kultúra, ám ez korántsem azonosítható a fogalomnak azzal a tartalmával, amilyen értelemben ezt a nyugat-európai és tengerentúli társadalomtudományokban használják.

A késő ötvenes évektől a hetvenes évek második feléig tartó korszak fogyasztáskultúráját alapvetően meghatározták a társadalmi-politikai körülmények. A hatvanas évek elejére stabilizálódó, majd a következő másfél évtized során konszolidálódó Kádár-korszak politikája – bár a Rákosi-rendszerrel nagyobb figyelmet fordítottak arra, hogy a mindennapi élethez szükséges cikkek beszerezhetőek legyenek – azzal mégsem „vádolható”, hogy tudatosan törekedett volna a „fogyasztói szocializmus modelljének” kialakítására. Sőt az erős ideológiai kötöttségeknek megfelelően 1957–58-tól folytatódott az erőltetett iparosítás,¹ a hatvanas–hetvenes években pedig időről időre igyekeztek korlátok közé szorítani a „szerzés, a féktelen harácsolás öntudatos kommunistához méltatlan kispolgári törekvéseit”. A kádári politika számára az áruellátás és a fogyasztás elsősorban a „legitimáció”, a politikai stabilitás részeként volt fontos, mert „a dolgozók anyagi helyzetüket többek között aszerint is megítélik, hogy keresetükért mennyi és milyen árut tudnak vásárolni”.² A lakossági ellátás a rendszer fennállásának időszakában mindvégig a politikailag érzékeny kérdések közé tartozott, de a viszonyok lassú normalizálódásával politikai súlya csökkent, a hetvenes évektől egyre ritkábban fordult elő, hogy ellátási kérdéseket részletesen tárgyaltak volna a legmagasabb politikai szinteken. Az alapvető ellátási feszültségek mérséklésére, a ciklikus hiányjelenségek tartósabb vagy átmeneti jellegű orvoslására a belkereskedelmi dokumentumok tanúsága szerint már a szakszökekrácia is képes volt. Az ügyek bonyolítása rendszerint csak különösen kritikus helyzetekben – például a kötött árrendszerbe tartozó termékek áremelése esetén – igényelt magas szintű politikai beavatkozást.

A kialakuló „felemás fogyasztói kultúrának” ugyancsak fontos társadalmi adottságai és feltételei voltak. Az ellátási szempontból kivételes helyzetben lévők viszonylag szűk rétegtől eltekintve a magyar társadalom többsége tartós életkörülménynek tekintette az áruhiányt. A hiány a fogyasztás szerves részévé tette a korrupciót, amit szintén nem lehet figyelmen kívül hagyni, ha ennek a korszaknak a (fogyasztás)történetét vizsgáljuk. Ennek megfelelően meglehetősen gyorsan kialakultak a különböző válaszreakciók. Így például a hetvenes évek végéig csak mérsékelten csökkent az önellátás szerepe a hétköznapiakban. A hiány jelenségét a magyar társadalom különböző csoportjai talán azért is kezelték toleránsabban, mert amit lehetett – főként egyes élelmiszereket –, igyekeztek a háztartásgazdaság keretei között előállítani, másrészt a fogyasztás átlagos szintje – bár az egyes társadalmi csoportok közötti kü-

1 „...az ipari expanzió már 1957-ben folytatódott: mind a termelési, mind a foglalkoztatottsági mutatók magasabb szinteket jeleztek, mint bármikor korábban. 1959–60-ban pedig időszakosan a túlfűtöttség kifejezett jegyeit mutatta a gazdaság: messze a tervezetten és a kívánatosan túl szaladtak fel a beruházások, velük a beruházások befejezetlen állománya, egyidejűleg, mint már korábban is szokott volt, felszökött az adósságállomány, s jelentek az egyensúlyi gondok.” Részletesen lásd Szakács (2000) 224–226. p.

2 Aktívabb kereskedelempolitikával a reform megalváltásáért – tézisek. MOL. A Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai. XXXVI-G-4. 2. d.

lönbségek nagyobbak voltak, mint a második világháborút követő egy-másfél évtizedben – nem volt túlságosan magas. Ennek következtében az átlagos fogyasztói igények is relatíve alacsony szintűek voltak. Az persze érdekes, hogy az ötvenes–hetvenes évek fogyasztásstatisztikai és levéltári dokumentumai – legalább foglalkozási csoportonként – egyértelműen jelzik az egyes csoportok közötti különbségeket, a fogyasztási preferenciák eltéréseit és természetesen az ellátottság különbségeit.

Összegezve tehát: a Magyarországon a hatvanas évek végétől kezdődően kialakuló „felemás fogyasztói kultúrát” a politikai korlátok, a kereskedelmi ellátás nehézsége, az önállósra törekvés, a hiány és az ezzel együtt járó korrupció határozta meg. Mindez arra utal, hogy a „fogyasztói szocializmus” széles körben használt, ám pontosan senki által meg nem határozott fogalma nem feltétlenül alkalmas azoknak a társadalmi-gazdasági és politikai folyamatoknak a leírására, amelyekre használni szokták.

Kérdéses tehát, hogy valóban politikai kezdeményezés volt-e a fogyasztás bővítése/bővülése az 1956-ot követő időszakban, vagy a politika csak igazodott a társadalmi szándékokhoz és akaratokhoz, és ennek jegyében egyre kevésbé gátolta a különböző javak megszerzését, esetenkénti felhalmozását? Értelmezhető-e úgy ez a folyamat, mint a korábbi évek tulajdonvesztésére, tulajdoni korlátozására adott társadalmi válaszreakció? Lehet-e az állítani, hogy félig-meddig rejtett formában végbement egyfajta lakossági felhalmozás, amely a termelőtulajdonnal kapcsolatos korlátozások miatt a nyolcvanas évek elejéig csak személyes fogyasztás formájában valósulhatott meg? Mennyiben járult hozzá ez a lassan bővülő fogyasztás a gazdasági racionalitás felértékelődéséhez, követendő magatartásmintává válásához? Valóban a „kényszerű kreativitás” egyik lehetséges tere volt a fogyasztás megszervezése a hiánygazdaság viszonyai között? Mit jelent valójában a gyakran alkalmazott „fogyasztói szocializmus” kifejezés?

Miután mindezek a kérdések sem a történettudományban, sem a szociológiában nem kelően tisztázottak, ebben a tanulmányban a belkereskedelemmel, a fogyasztással és az ellátással kapcsolatos dokumentumokra és statisztikákra támaszkodva megpróbáljuk áttekinteni az 1956 és 1977–78 közötti évtizedek magyarországi fogyasztástörténetének néhány kérdését. A fogyasztást nem közgazdasági, hanem elsősorban társadalomtörténeti megközelítésben és összefüggésrendszerben vizsgáljuk. Ebből következően nem vállalkozhatunk a korszak gazdaságtörténetének fogyasztásszemponturnak elemzésére. Ezen a téren a meglevő és hozzáférhető közgazdasági és gazdaságtörténeti megközelítésekre³ hagyatkozunk.

A jövedelmi viszonyok változásai és hatása a fogyasztásra nyilvánvalóan külön rész tanulmányban vizsgálandó kérdéskör, erre itt szintén csak részlegesen térünk ki. Ebben az elemzésben elsősorban a fogyasztás és a társadalmi változások kapcsolatát, a fogyasztói magatartás kialakulását és változásait, mindennek az életmódra gyakorolt hatásait próbáljuk vizsgálni. A fogyasztás tehát abból a szempontból érdekes, hogyan próbálták a magyar társadalom különböző csoportjai pótolni a háborús veszteségeket, miként vészelték át a negyvenes–ötvenes évek fordulójának proletarizációs folyamatát, a magán- és igen gyakran a személyi tulajdon elvesztését? Hogyan fogadták, hogy az elemi igények fokozatosan kielégíthetővé váltak, s ezen felül korlátozott formában a felhalmozásra és szűkebb körben a presztízs fogyasztásra is lehetőség nyílt?

Magyarországon a lakossági fogyasztás változásainak vizsgálata nem tartozott a népszerű kutatási témák közé, s ez a helyzet az utóbbi egy-másfél évtizedben sem változott meg érdemben, annak ellenére sem, hogy a Kádár-korszak társadalmi és gazdasági folyamatainak árnyalt érté-

3 Pető–Szakács (1986); Szakács (2000); Kornai (1993).

keléséhez nyilvánvalóan szükséges e kérdéskör részletesebb történeti-szociológiai elemzése. Ebből következően a szoros értelemben vett fogyasztástörténeti és szociológiai szakirodalom nem túlságosan bőséges.⁴ A volt kelet-európai szocialista országok közül az NDK vonatkozásában a legkiterjedtebbek a fogyasztástörténeti kutatások.⁵ Ha a magyarországi elemzések elkészülnek, akkor ezek számos ponton kínálják az összehasonlítás lehetőségét is.

A munka során nehézséget jelent a különböző statisztikai források és adatgyűjtemények használata egyrészt az adatok pontatlansága, másrészt a felhasználhatósága miatt. Kérdés, hogy a statisztika mennyire volt képes megragadni a valóságos folyamatokat. Nyilvánvalóan csak a hivatalos kereskedelmi keretek között történő fogyasztás regisztrálására volt képes, a különböző társadalmi csoportok közötti termékcseré, adásvétel, munkacseré, nem regisztrált munkavégzés valós értékének meghatározására nem. A levéltári dokumentumok vizsgálatakor számolni kell azzal, hogy az apparátus igyekezett a valós problémák súlyát csökkenteni, ami a szóhasználatban egyértelműen tetten érhető. Ez egyben azt is jelenti, hogy ha tartós nehézségekről és ellátási feszültségekről esett szó – ezek voltak a hiány helyett leggyakrabban alkalmazott fordulatok –, akkor azon a területen és abban a cikksorozatban valóban komoly problémák voltak.

A FOGYASZTÁSPOLITIKA ÉS A FOGYASZTÓI MAGATARTÁS VÁLTOZÁSAI

Az ötvenes–hatvanas évek fordulóján a magyarországi kommunista politikát az ideológiai meghatározottság mellett leginkább a Szovjetunió által szorgalmazott „utolérni és elhagyni” program befolyásolta. Az igazodás jegyében a Kádár-féle vezetés is megfogalmazta a maga jóslatait arról, hogy mikor éri utol Magyarország a gazdaságilag fejlett országokat. Az MSZMP VIII. kongresszusán, 1962-ben határozatba foglalták, hogy „az egy főre jutó fogyasztás 1980-ban magasabb lesz, mint a fejlett tőkés országokban”. Mindez magától értetődően feltételezte előbb a szocialista, majd a kommunista társadalom felépítését. A marxista–leninista ideológia erőltetett kollektívizmusa és egyenlőségeszménye jellegénél fogva ellentétben állt a fogyasztás növekedésével, az ezzel együtt járó individualizmussal, a jövedelmi és vagyoni különbségek növekedésével. Ebből – elsősorban a hatvanas években – kisebb-nagyobb politikai és ideológia kampányok bontakoztak ki, amelyekben a sehová sem vezető anyagiasságot és a „szocialista embertípus” önzetlenségét, áldozatkészségét, a hedonizmust és a „mindenki szükségletei szerint” elvből levezetett mértékletességet állították szembe egymással. Sajátos kettősség jellemezte a korabeli magyar politikát. Egyfelől állandóan hangsúlyozták, hogy „semmi sem lehet fontosabb, mint a dolgozók életszínvonalának állandó emelése”, másfelől pedig hasonló kitarással ostorozták a kispolgáriságot, a túlzott fogyasztói igényeket, a mértéktelen felhalmozási vágyat, az anyagiasságot. „Más kérdés a kispolgári gondolkodás, a haszonlesés, az önző anyagiasság szelleme. Ez idegen a szocializmustól, ez ellen megalkuvás nélküli elvi harcot kell folytatni. [...] Valljuk és hirdetjük, hogy a szocialista társadalom építése megkívánja a tömegek tudatos cselekvését, áldozatkészségét, önzetlenségét, közösségi

4 A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején Hoffmann Istvánné, Heller Mária és Bessenyei István, valamint Utasi Ágnes vizsgálták szociológiai, illetve közgazdasági szempontból a fogyasztás változásait. Meg kell említeni, hogy a hatvanas évektől a Belkereskedelmi Kutató Intézet és az Országos Piackutató Intézet sokféle felmérést végzett a tárgykorban. Ezek egy része történeti forrásértékű, s a kutatásokban felhasználható. Az újabb elemzések közül a *Replika* című folyóirat A fogyasztói szocializmus című összeállítását, *Replika*, 1997, 26. sz. 17–68. p. és Dessewffy (1997) emelhető ki.

5 Lásd többek között Merkel (1996); uő (1999).

szellemének erősítését.”⁶ A gazdaságpolitikában pedig továbbra is prioritást élveztek a nehézipar fejlesztésével kapcsolatos beruházások. Az ismétlődő ideológiai és politikai kiigazításokhoz szellemi háttérrel nyújtott a rendszerhívó értelmiség, amely a saját, egyfajta ideális szocializmus eszményével összeegyeztethetetlennek tartotta a korabeli gazdaság- és társadalompolitika fogyasztással kapcsolatos gyakorlatát. A hatvanas évek elején erről – a fogyasztás, az anyagi jólét és a szocializmus viszonyáról – szólt az ún. „friziderszocializmus-vita”,⁷ majd az évtized végén ezeket a kérdéseket is érintették a népesedési helyzettel, a gyermekvállalással, a nők helyzetével kapcsolatos viták többek között az *Élet és Irodalomban* és a *Nők Lapjában*. Ezek a viták inkább kevesebb, mint több sikerrel igyekeztek körvonalazni a „szocialista erkölcs”, valamint „szocialista életmód” kritériumainak megfelelő fogyasztói magatartásformákat.

A részleges szemléletváltás jegyében – ideológiai szempontokat követve – több kísérlet történt a „szocialista fogyasztói modell” fogalmának meghatározására. Közös vonásuk volt ezeknek, hogy határozottan elvetették a piac szerepét, és elképzeléseik megfogalmazása során a „mindenkinek szükségletei szerint” marxista-leninista elosztási elvből indultak ki. A realistább szemléletű elemzések azonban igyekeztek ettől eltávolodni, illetve megpróbálták valahogy összhangba hozni a valós folyamatokat és az ideológiai szempontokat. „A lakosság fogyasztása Magyarországon más országokhoz viszonyítva és gazdasági fejlettségünknek megfelelően – közepes színvonalon áll. »A közepes«, átlagos szintből adódik, hogy egyik oldalon az alacsony jövedelműek még alig élvezik az általános társadalmi haladás sokrétű gyümölcseit, rendszerint csak a legszükségesebb létfenntartási cikkeket tudják megvásárolni, ezeket is sokszor nem a szükséges mennyiségben, a másik oldalon pedig az átlagosnál nagyobb jövedelműek pénzük növekvő hányadát magasabb rendű termékek és szolgáltatások vásárlására költik. [...] Az aránytalanul magas jövedelmek korlátozása ma inkább gyakorlati problémákat vet fel. Elvileg is tisztázatlan azonban, milyen jövedelemkülönbségek engedhetők meg a munkateljesítménnyel arányos kereseti differenciák alapján az anyagi ösztönzés követelményét is figyelembe véve. A keresetkülönbségek alapján keletkező jövedelemkülönbségek szükséges korlátozása mellett is számítani kell azonban arra, hogy már ma is jelentős, tizenöt-húsz év múlva pedig még jelentősebb lesz a magasabb jövedelmi kategóriákban a meghatározott termékekre és szolgáltatásokra fordítható diszponibilis jövedelemhányad. Ezt a keresletet megfelelő kínálatlal ki kell elégíteni. Nem szabad és nem is lehet azonban áruhiánnyal korlátozni a magas jövedelmeket, illetve azok felhasználását.”⁸

Az ideológiai magyarázatokból időnként ki-kilépő korabeli közgazdasági elképzelések szerint: „A racionális fogyasztás kizárólag a társadalmi tulajdonon alapuló szocialista rendszerben valósítható meg. A tőkés társadalom keretein belül legfeljebb csak az irracionális fogyasztásból származó súlyos és társadalmi méretű károsodások egy részének korlátozásáig lehet eljutni...”⁹ Azt azonban már nem határozták meg, hogy mi tekinthető még racionálisnak, és mikor, mitől válik a fogyasztás irracionálissá. A legtöbb értelmezés azt hangsúlyozta, hogy a tervszerűség elvének következetes alkalmazása révén kiküszöbölhető a pazarlás, a

6 Kádár János előadói beszéde az MSZMP IX. kongresszusán. Budapest, 1966. november 28.–december 3. In *Az MSZMP IX. kongresszusának jegyzőkönyve*. Budapest, 1967, Kossuth, 56. p.

7 A friziderszocializmus-vita Kultúra és életforma címen folyt az *Új Írás* című folyóirat 1961–62-es évfolyamában, a beküldött 130 cikkből, észrevételből 25-öt közöltek. A kérdés újabb összefoglalását lásd Tyekvicska (2000).

8 Hoch–John (1975).

9 Bóc (1976).

fogyasztás anarchikus jellege, és érvényesíthető a közösségi kontroll, valamint a mértékletesség gyakorlata. Ennek a szemléletnek azonban legfeljebb csak addig lehetett némi meggyőző hatása, amíg az ország polgárai nem, vagy csak szűk körben szerezhettek tapasztalatokat a bécsi, müncheni vagy párizsi boltok kínálatáról. S ezen az sem sokat segített, hogy az új gazdasági mechanizmus 1968-as bevezetése kisebb-nagyobb változásokat indított el a belkereskedelemben is. Többek között lehetővé tették, hogy a kiskereskedelmi vállalatok közvetlenül a termelőktől is vásárolhassanak, hogy a termelőszövetkezetek ipari melléküzemágakat üzemeltethessenek, ahol számos korábbi hiánycikket gazdaságosabban állítottak elő, mint az ipari nagyüzemekben. Számos „piacélnéki” gazdasági szabályzóval – a készletgazdálkodás újraszabályozása, az árkockázati alap bevezetése, a külkereskedelmi jogosítványok bővítése – ösztönözték a kereskedelmi és termelővállalatok hatékonyabb együttműködését. 1968 végén a Belkereskedelmi Minisztériumban készített, az első tapasztalatokat és a továbblépés lehetséges irányait megfogalmazó dokumentum szerint „a fogyasztási cikkek piaca egyensúlyának erősítésére, a lakosság ellátásának további javítására irányuló gazdaságpolitikánk eredményesnek bizonyult, ez évben a belső piac általában nyugodtan fejlődött. A kereskedelem árukínálata és készletei kielégítették a vásárlói keresletet, s hozzájárultak a reform céljaival egyező piaci helyzet kibontakozásához.”¹⁰ A helyzetelemzésben kitértek arra is, hogy a lakossági ellátás hiányosságait még a reformintézkedések hatására sem lehet azonnal megszüntetni, vagyis a dokumentum megfogalmazásával élve „ellátási feszültségek” továbbra is adódhatnak. Az 1968-as esztendőben az építési anyagok, a tömegcikktermékek, a bútor, a sör és a személygépkocsi tartoztak a hiánycikkek közé. Ekkor és a következő egy-másfél évtized során szimptomatikusan vált hiánycikké nyaranta a sör. Ennél azonban komolyabb problémát jelentett, hogy 1968-ban 33 ezer olyan vevő várakozott a gépkocsijára, aki a vételárát már jóval korábban részben vagy egészben kifizette. A hivatalos magyarázatok szerint a hiány alapvető oka a termelési és a fogyasztási szerkezet ellentmondása, a technikai elmaradottság, az egyes állami vállalatok monopolhelyzete. Az egyes cikkek beszerezhetetlensége mellett gyakran komoly nehézségeket okozott a kapható áruk és termékek rossz minősége és a választékhiány.

A színvonalasabb ellátás megvalósítása érdekében a kereskedelempolitika irányítói szükségesnek tartották, hogy a vásárlási feltételek kedvezőbbé váljanak, vagyis folyamatosan csökkenjen a hiánycikkek száma, rövid idő alatt, kényelmesen lehessen vásárolni, legyen figyelmesebb és udvariasabb a kiszolgálás, folyamatosan bővüljön a termékválaszték. A kereskedelemfejlesztési elképzelések kidolgozása során kiemelt feladatként kezelték a nők háztartási munkáját megkönnyítő cikkek, berendezések és szolgáltatások elérhetőbbé tételét, valamint a növekvő szabadidővel kapcsolatos új fogyasztói szokások és igények kielégítését.

Egy évvel később, 1969 őszén a kereskedelempolitikát és az ellátási helyzetet áttekintő elemzés szerint „az áruellátási helyzet megítélésénél figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy a reform bevezetésének időszakában központi intézkedésekkel is (tartalékképzés, szocialista és tőkés import stb.) a korábbiakhoz képest átmenetileg kiemelkedő kínálatot teremtetünk. Az idén viszont az ipari és kereskedelmi vállalatok lényegében saját erőikre, kezdeményezőkézségükre voltak utalva. [...] A reform kibontakozása lassú folyamat, kedvező hatásai csak fokozatosan érvényesülhetnek [...] bizonyos problémák azonban jellegükénél fogva a kereskedelemben ütköznek ki, és fékezik az ellátás látványos javulását.”¹¹ Azt, hogy ez

10 Aktívabb kereskedelempolitikával a reform megvalósításáért – tézisek. MOL XXVI-G-4. 2. d.

11 Jelentés a Gazdasági Bizottság részére a lakossági áruellátás eddigi tapasztalatairól és várható alakulásáról. 1969. szeptember 11. MOL XXVI-G-4. 4. d.

még évekkel később is valóban így volt, jól mutatják a belkereskedelem helyzetét és forgalmát áttekintő negyedéves elemzések. Az 1974 végén készített előrejelzés szerint „... az 1975. évi áruellátásban az ez évben kialakult, illetve már több éve fennálló feszültségek nem csökkennek, sőt [...] esetleg növekednek.”¹²

A fogyasztói magatartás változásait befolyásolták a fogyasztás terei is. A szocialista korszakban az áruházat a kereskedelem nagyüzemeként kezelték, amelynek az az „alapvető feladata, hogy egy helyen sokféle árucikkben és széles választékban biztosítsa a vásárlók magas színvonalú, kulturált, gyors kiszolgálását. Egyidejűleg biztosítani kell a fogyasztók széles körű szolgáltatási igényeinek kielégítését is.”¹³ A magánkézben levő boltokat, kereskedelmi egységeket, áruházakat 1948 és 1951 között állami tulajdonba vették, majd az 1956-os forradalomig a nagyobb boltok karbantartását, felújítását többnyire elhanyagolták, ennek következtében az ötvenes évek végén a legtöbb magyarországi áruház építészeti és kereskedelemtechnikai rekonstrukcióra szorult. Néhány kivételtől eltekintve korántsem voltak a fogyasztás kívánatos színterei. 1957 és 1959 között mindössze egy új áruház létesült. 1959-ben 23 önálló áruházi vállalat 33 kereskedelmi egysége működött az országban. Az 1948-ban létrehozott Állami Áruházak Vállalat egy évvel később a kiskereskedelmet is elérő államosítási hullám következtében már 13 egységből álló áruházlánccá vált. Az üzletek száma fokozatosan növekedett, 1963-ban, amikor a vállalat nevét Centrum Áruházra változtatták, már 35 áruház tartozott az üzletlánchoz.

A hatvanas években az áruházak építését a Belkereskedelmi Minisztérium gyorsítani akarta, a hasznos eladóteret 3-5 ezer négyzetméterben határozták meg. A nagyáruházak láncolatának kialakítására végül csak a hetvenes években került sor. Ekkor gyakorlatilag minden megyeszékhelyen épült legalább egy állami és/vagy szövetkezeti kezelésben levő nagyáruház.

A vidékiek számára hosszú éveken át a fővárosi Rákóczi út áruházai jelentették az elegáns – és jól ellátott – bevásárlóhelyeket. A megyeszékhelyek nagy részén a hetvenes években általában továbbra is a Centrum Áruházak voltak a legfontosabb és a legnagyobb alapterületű ruházati boltok. Ezt az „egyeduralmat” fokozatosan megtörték a megyei nagyvárosokban felépített „modern és korszerű nagyáruházak” (például a Nyírfa és a Kelet Áruház Nyíregyházán, vagy az Unió Áruház Debrecenben), amelyek általában jelentős mértékben hozzájárultak az új fogyasztói magatartásformák kialakulásához és elterjedéséhez, a vásárlási szokások fokozatos átalakulásához. A kereskedelmi hálózat átalakításával a „kvázifogyasztói társadalom” elvárásainak, igényeinek próbáltak megfelelni. 1976-ban nyitották meg Budapesten a Skála Budapest Nagyáruházat, amely akkor a legnagyobb alapterületű és forgalmú áruház volt Magyarországon.

12 A Belkereskedelmi Minisztérium különböző területeket felügyelő főosztályainak és igazgatóságainak negyedévente értékelniük kellett az áruforgalmat, az áruellátás alakulását. Ezekben a jelentésekben rendszerint külön kitértek azokra az árukra és árucsoportokra, amelyekből a „zökkenőmentes ellátás nem biztosítható”. Egy 1974-es jelentés szerint a következő év során várhatóan a hiánycikkek közé tartozik az élőhal, a gyulai kolbász, a téliszalámi, a gyorsfagyasztott főzelék- és gyümölcsfélék, a száraztészta, a kötött felső- és alsóruházati cikkek, a férfiingek, a pelenka, a fürdőkádb, a radiátor, a gáztűzhely, az evőeszköz, az alumínium- és horganyzott edények, a hazai gyártású kerékpár, a kávéfőző, az asztali rádió és a babakocsi. A lista 58 árucikket, illetve árucsoportot tartalmazott. A Belkereskedelmi Minisztérium Közgazdasági Főosztályának tájékoztató jelentése a Minisztérium Kollégiuma részére, 1974. november 11. MOL Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai XXXVI-G-4. 42. d. 10.100/72/1974. sz.

13 Az áruházi kereskedelem fejlesztése. Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiumához. Szigorúan Titkos! Tük. 002/291959. MOL XIX-G-4-yy. 83. d.

Az állami kereskedelem viszonylag lassú fejlesztése mellett a magánkereskedelmet továbbra is erősen korlátozták. Csak azokon a területeken tartották elfogadhatónak, ahol állami tulajdonú kereskedelmi egységek nem működtek. A kérdéssel foglalkozó 1960. októberi elemzés szerint „nincs szükség a városok központjában és főútvonalain iparcikket árusító kereskedőkre, a szocialista egységek közelében működő vegyes-, továbbá zöldség- és gyümölcskereskedőkre”.¹⁴ A dokumentum szerzői javaslatot tettek a belvárosi magánüzletek kereskedelmi szempontból ellátatlan külterületekre történő áthelyezésére, de a kereskedői engedélyek tömeges, adminisztratív eszközökkel való korlátozását szociális okok miatt nem tartották megfelelő megoldásnak. Ellenben határozottan felléptek a jogosulatlan, vagyis engedély nélküli kereskedelmi tevékenység szigorúbb szankcionálása érdekében, ezt a tevékenységet háromezer forintig terjedő pénzbírsággal és az engedély nélkül forgalmazott áru elkobzásával büntették. A korlátozások ellenére mind a legális, mind pedig az illegális magánkereskedelem fontos szerepet játszott a fogyasztói igények kielégítésében. A közgondolkozásban a maszek cipész, szabó, kereskedő megbízhatóbbnak tűnt, s voltak olyan tevékenységi körök, ahol a szigorú szabályozás ellenére a magánszektor részesedése a forgalomból magasabb volt, mint az állami vagy szövetkezeti kereskedelemé.

A városi lakosság fogyasztói magatartása és szokásai viszonylag lassan változtak. A hiányjelenségek okozta beidegződések még akkor is érvényesültek, amikor már egyre kevésbé volt szükség rájuk. Lényegében foglalkozási és jövedelmi helyzettől függetlenül jellemző volt a városi háztartásokra például az alapvető élelmiszerek készletezése, vagyis az, hogy lisztből, cukorból, zsiradékból rendszerint több hétre elegendő mennyiséget szereztek be és tároltak, de hasonló volt a helyzet a húsféleségek és egyes gyümölcsök, zöldségfélék – alma, burgonya – esetében is. Ugyanez a gyakorlat érvényesült az átmenetileg vagy tartósan nehezen beszerezhető cikkeknel is. A hetvenes évek második felétől általában a gondosan titkolt áremelések mindig kiszivárgó hírére zajlottak le nagyobb készletbeszerzések. Az élelmiszerek készletelésének mérséklődéséhez az is hozzájárult, hogy a hatvanas évek végétől tömegesen építtek lakótelepi lakásokban nem volt kamra.

A városi háztartásokban az élelmiszer után általában a téli tüzelőanyag időben történő beszerzése volt fontos készletezési cél, mindaddig, amíg a lakások többségét nem központi vagy gázfűtéssel, hanem olaj-, szén- vagy fatüzelésű kályhákkal fűtötték, s a tüzelőanyag-ellátás korántsem volt egyenletes. A ruházati termékek és tartós fogyasztási cikkek között egy-egy divatos cikk elérhetősége váltotta ki a „feltétlen beszerzési reflexeket”. Ugyancsak az „ínséges bőség”, illetve a kereskedelmi hálózat elmaradottságának következménye volt az, hogy – elsősorban az élelmiszerek esetében – a készletezés mellett évtizedeken keresztül fennmaradt a napi bevásárlás gyakorlata is. A nagy sorban állások – a déligyümölcs és a nehezen beszerezhető exkluzív cikkek vásárlása kivételével – a hetvenes években már fokozatosan a múlt halványuló emlékei közé kerültek. Magyarországon – az NDK-val ellentétben – az ellátásban jóval kisebb szerepe volt a kereskedelmi vállalatokat kiiktató, munkahelyek által megszervezett közvetlen értékesítésnek, de a személygépkocsi- vagy a lakásvásárlás esetén általában fontos volt a munkahelyi támogatás. A kereskedelemben a külön boltok rendszerét az 1956-os forradalmat követően megszüntették, ugyanakkor évekkel később létrehozták a valutás boltok hálózatát, ahol magasabb áron és nehezen beszerezhető „keményvalutáért” – dollár, márka, font – a belkereskedelmi hálózatban hiánycikknek számító termékek is megvásárolhatók voltak.

14 Belkereskedelmi Minisztérium Kereskedelemszervezési és Technikai Főosztály. 0016/43/1960. Tük. A magánkereskedelem tevékenysége és a KISOSZ munkája. Előterjesztés a Minisztérium Kollégiumához. MOL-G-4-zs. 7. d.

Az áru beszerzésének bevált módja volt a fokozatosan bővülő méreteket öltő bevásárlóturizmus. Az utazási korlátozások enyhülésével megnyíló lehetőségeket a legtöbb kiutazó igyekezett gazdasági előnyökre váltani. A bevásárlóturizmus célszágai folyamatosan változtak, a hatvanas években Csehszlovákia, a hetvenes évek elején Jugoszlávia, majd az évtized végétől egyre inkább Ausztria vált a legfontosabb „beszerzési tereppé”. De a Romániába vagy éppen a Szovjetunióba történő kiutazások is komoly nyereséget ígértek a hiánycikkek kölcsönös „cseréje” révén. A hetvenes években kialakult az úgynevezett „KGST-piacok” rendszerre, amely a nem regisztrált kiskereskedelem egyik legfontosabb területévé vált. 1978-ban a külföldre utazó magyarok a „láthatatlan export” keretei között becslések szerint 1,44 milliárd forint értékű árut vittek magukkal, ez az éves belkereskedelmi forgalom fél százaléka volt. A kivitt termékek között 1973-ban még az élelmiszerek (mák, dióbél, édesség), 1978-ban már a ruházati termékek (farmer, gyermekruha és -cipő, kötöttáru), a piperecikkek (Amo szappan, mosópor) és a cigarettafélék voltak túlsúlyban. A külföldiek ugyanebben az évben 5,3 milliárd, a magyar utasok 3,4 milliárd forint értékű árut hoztak be az országba. A „szembimport” keretében 1973-ban még a ruházati cikkek, 1978-ban már az iparcikkek aránya volt a legnagyobb.¹⁵

Ha a fogyasztói magatartás és szokások átalakulását történeti folyamatában vizsgáljuk, akkor a Kádár-korszak kezdetén „a fogyasztás összetételét tekintve a városi és a falusi népesség között éles határvonal van. A különbségek részben az adottságok, részben a szükségletek, részben az igények közötti eltérésekből adódnak, és általában azt az egyébként ismert tényt bizonyítják, hogy a falusi lakosság életmódja elmaradottabb, mint a városi családoké.”¹⁶

A falusi fogyasztási szokásokat¹⁷ alapvetően a kollektivizálás változtatta meg. A kampány beindulásával párhuzamosan a parasztszaládok jelentős része igyekezett pénz- és terménytartalékot felhalmozni, hogy a magántulajdon elvesztésével várhatóan bekövetkező szűk esztendőket könnyebben vészelhessék át. Érthető módon 1959-től kezdve visszaesett a beruházásokra fordított összegek aránya, az itt felszabaduló pénzt megtakarításként kezelték, illetve elköltötték. A beruházások elmaradása mellett ehhez a téeszekbe bevitt felszerelésért kapott térítés, a földjáraadék, a téeszekbe belépettek esetében az adók csökkentése vagy törlése teremtette meg a pénzügyi fedezetet. S amint az a hatvanas évek első felében kiderült, a téeszek szervezetlensége, az alacsony jövedelmezőség indokoltá tette a tartalékképzést. A falusi családok jelentős részének fogyasztása az ötvenes évek végétől a hetvenes évek közepéig jelentősen átalakult. Ebben fontos szerepe volt annak, hogy sikeres alkalmazkodási stratégiákat tudtak kialakítani az alapvetően megváltozott körülmények között. Ide sorolható a vegyes háztartások kialakítása, a háztáji és kiegészítő gazdaságok intenzív hasznosítása. Kétségteljes tény, hogy ez az alkalmazkodási stratégia igen nagy terhet jelentett a falusi népesség számára, viszont – olykor a politika ellenében – ez tette lehetővé a falun élők életkörülményeinek javítását.

A fogyasztói magatartás a korszak során lényegében folyamatosan változott. Időről időre más cikkek váltak slágerré. A fogyasztást természetesen befolyásolták az életkörülmények különbségei, a munkavégzés jellege, a család lakóhelye, a háztartási munkaszervezet típusa is. Ezek döntötték el a prioritásokat, azt, hogy munkaeszközt vagy a lakás komfortfokozatát

15 Az aktív és passzív idegenforgalmunk hatása a kiskereskedelmi forgalomra, illetve a belföldi árualapokra. Az Országos Idegenforgalmi Hivatal előterjesztése a minisztérium kollégiumához. 10.025/15/1979. sz. MOL Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai. XXVI-G-4. 94. d.

16 *Munkás, alkalmazotti és parasztszaládok...* (1959) 78. p.

17 Részletesebben lásd Valuch (2003).

javító tartós fogyasztási cikket kell-e venni. A háztartások gépesítésével, az alkalmazott technikai eszközök modernizálásával megváltozott a nők időbeosztása.

Háztartásstatistikai elemzések szerint 1965–1973 között a háztartások beruházási céljai – a szabad rendelkezésű jövedelemhányad terhére – fontossági sorrendben: lakás vagy lakóházépítés, lakberendezés, személygépkocsi, hétvégi ház és telekvásárlás voltak. 1965 és 1973 között a szellemi foglalkozásúak háztartásaiban a bútortvásárlás aránya általában véve csökkent a kiadásokon belül, aminek alapvető oka, hogy az ide sorolható családok lakásvi-szonyai voltak a legjobbak, felszereltségük színvonala meghaladta az átlagot. A munkásház-tartásokban e téren mérséklődő ütemű növekedés volt megfigyelhető, a kettős jövedelmű és paraszti háztartásokban viszont a bővülő lakásépítéssel párhuzamosan a bútortvásárlás aránya is növekedett a kiadások között, mert az új életstílust is jelentő lakásokba rendszerint újabb, divatosabb, városias mintákat követő bútorokat, felszereléseket vásároltak. A tartós fogyasztási cikkek vásárlásában is jelentős szerkezeti eltolódás következett be. Az ötvenes évek második feléig a bútor, a kerékpár, a kályhák és hagyományos tűzhelyek, a motorkerékpár és a rádió dominált. A hatvanas évek elejétől a különböző elektromos háztartási berendezések (mosógép, centrifuga, hűtőszekrény és televízió), a hetvenes évek elejétől pedig egyértelműen a személygépkocsi került előtérbe. Ez volt az az időszak, amikor Magyarországon kibontako-zott a háztartások gépesítése és szórakoztató elektronikai eszközökkel történő felszerelése is. A háztartási gépek Magyarországon az ötvenes évek végétől jelentek meg, tömeggyártásukat a hatvanas évek elejétől kezdték meg, ám a gyorsan növekvő kereslet évtizedeken keresztül meghaladta a kínálatot. 1973-ban a szellemi foglalkozásúak háztartásaiban átlagosan négy, a munkásokéban három, a kettős jövedelmű és paraszti háztartásokban pedig rendszerint két háztartási gép volt. A beszerzési sorrendben rendszerint a mosó- és hűtőgép került az első, il-letve a második helyre, a harmadikra a porszívó, a negyedikre a centrifuga. A tévékészülék – előbb a fekete-fehér, majd a színes – a korszak fogyasztási, illetve státusszimbólumává vált. A háztartások gyakran erőn felüli áldozatokat is vállaltak a beszerzés érdekében, ennek kö-vetkeztében a különböző társadalmi csoportok közötti ellátottsági különbségek fokozatosan mér-séklődtek. A vizsgált időszakban a lakossági beruházások között a személygépkocsi-vásárlás növekedett a legdinamikusabban.

Az életmódot jelentősen befolyásolta a motorizáció dinamikus terjedése. Magyarországon 1950-ben a személygépkocsi-állomány¹⁸ 13 054, 1960-ban 31 268, 1970-ben 238 563, 1980-ban 1 013 412 darab volt. A hatvanas évek közepéig lassú az éves növekedés, átlago-san évi 10-15 ezer darab, majd fokozatosan gyorsul, és a hetvenes évek közepétől eléri az évi 80 ezer darabot. A személyautó státusszimbólum jellege és szerepe is igen sokáig megmaradt. Az egyes társadalmi csoportok személygépkocsi-ellátottságát a jövedelmi viszonyok és az életformából adódó eltérő használati célok határozták meg. A fogyasztási célok és az egyes társadalmi csoportok jövedelmének különbségeit jól mutatja, hogy 1976-ban száz munkás-háztartásra 17, száz szellemi foglalkozású háztartásra 37, és száz mezőgazdasági háztartásra 12,5 személygépkocsi jutott. A személygépkocsi egyszerre szolgált felhalmozási, „befekteté-si” célokat, pótolta a hiányzó szállítóeszközt, a szabadidő eltöltésének egyik eszközévé vált (erre mutat a belföldi turizmus élénkülése is), alkalmas eszköz volt természetesen a munká-ba járásra is.¹⁹ A motorizáció kibontakozása nemcsak a beruházási célokat és arányokat, ha-nem a fogyasztói szokásokat, a fogyasztás szerkezetét is átalakította, hiszen új kiadási csoport-ként jelentkeztek a gépkocsi üzemeltetésével és fenntartásával kapcsolatos kiadások.

18 A magyarországi autózás történetéhez lásd Majtényi (2000).

19 Koltai (1976).

A fogyasztás különböző szegmenseiben folyamatosan jelentek meg az újdonságok. Az élelmiszereknél a félkész vagy teljesen kész gyorsfagyasztott termékek, a konzervek, a folyamatosan bővülő műszaki tartalmú híradástechnikai cikkek, a kínálatot a hetvenes évektől fokozatosan a „keményvalutás” importtermékek is színesítették, de korántsem a fogyasztói igényeknek és a keresletnek megfelelő mértékben.

Új kereskedelmi formaként a hatvanas évek elejétől terjedt az önkiszolgálás a kereskedelem valamennyi ágazatában, folyamatosan létesültek – főként a városokban – az általános bolti cikket forgalmazó úgynevezett ABC-áruházak. Az élelmiszerek forgalmazásában a hetvenes évek elejétől jelentősen növekedett az előre csomagolt áruk aránya. A liszt, a cukor, a rizs, az étolaj, ecet már ebben a formában került a boltokba. A kimért és az üveges tejet felváltotta a „zacskós” tej, és megjelentek a poharas tejtermékek. A forgalomba kerülő árucikkek minősége még a hetvenes években is gyakran volt kifogásolható, de az élelmiszerek új gyártási technológiáinak köszönhetően fokozatosan növekedett a szavatossági idő, ami éppen úgy hozzájárult a fogyasztói magatartás átalakulásához, mint a hetvenes évek végétől a hűtőláda.

JÖVEDELEM ÉS FOGYASZTÁS

Az 1944–45 utáni helyzetet a háborús pusztítás okozta károk felszámolása és a helyreállítás folyamata határozta meg. Az, hogy a nemzeti vagyon negyven százaléka elpusztult a háborús események során, évekre megszabta a gazdasági mozgásteret. 1945–1949 között az első feladat a hiperinfláció megfékezése és az értékálló pénz megteremtése volt. A forint bevezetése (1946. augusztus 1.), illetve az ezt követően megvalósuló pénzügyi stabilizáció az ár- és a bérrendszer torzításai révén számos későbbi feszültségelemet épített be a rendszerbe.

Magyarországon az egy főre eső nemzeti jövedelem 1938-ban 120 dollárt tett ki, ez valamivel kevesebb volt, mint az akkori európai átlag kétharmada. A második világháború következtében a nemzeti jövedelem csökkent, az 1938-as szintet csak 1949-ben érte el ismét. Az ötvenes években jelentősen ingadozott, de összességében az 1949. évi szinthez viszonyítva növekedett, s ez az emelkedő trend egészen a hetvenes évek első feléig megmaradt. Ugyanakkor a gazdaságilag fejlett országok és Magyarország között a fejlettségbeli különbség az erőltetett gazdasági növekedés ellenére nem csökkent a második világháborút követő évtizedekben.

Az ötvenes évek elején az életszínvonal három éven keresztül tartó visszaesése következtében a reálbér 1952-ben 20 százalékkal volt alacsonyabb az 1950. évinél. Ha viszont az 1938-as szintet tekintjük, akkor az 1952. évi reálbér ennek csak 66 százaléka volt,²⁰ és az 1956-os is csak 93 százalékat érte el. A jelentős részben közvetlenül vagy közvetve katonai célokat szolgáló beruházások arányát a lakossági életszínvonal rovására közel 30 százalékkal megemelték. A „szocialista építés jegyében” megváltozó gazdaságpolitikai prioritások következtében komoly jövedelemelvonás bontakozott ki, ennek legfontosabb eszközei az alacsonyan tartott bérek, a bérekhez képest magas és gyakorlatilag állandóan emelkedő fogyasztói árak, a drasztikusan növekvő adó- és terménybeszolgáltatási terhek, a jövedelmet terhelő egyéb elvonások voltak, például a formailag önkéntes, gyakorlatilag kötelezővé tett, békekölcsönnek nevezett államkölcsönjegyzés. 1949 és 1954 között hat alkalommal volt békekölcsön-jegyzési kampány, ezeknek a keretében 5,6 milliárd forint lakossági jövedelmet vontak el. A korszak gazdaságpolitikája a lakossági fogyasztást is a gazdasági növekedés forrásaként kezelte.

20 Gyarmati (2000).

Az 1953 közepén meghirdetett új szakaszban a lakosság jövedelme és fogyasztása – az alacsonyabb szintről – 1956 első feléig ismét nőtt. 1956 második felében – a forradalmi események következtében – a nemzeti jövedelem mintegy 11 százalékkal visszaesett, és természetesen a fogyasztás indexe is csökkent. 1956 előtt a személyes fogyasztás szinte teljes mértékben alárendelődött az iparfejlesztés céljainak, a hatvanas évektől viszont az életszínvonal növelése fokozatosan a Kádár-kormány politikájának részévé vált. Így az 1957 és 1978 közötti két évtizedben – ezen belül is inkább az 1965–1975 közötti években – a magyar lakosság anyagi életkörülményei javultak. A reálbérek ebben az időszakban valamivel több mint kétszeresükre növekedtek. Az egy főre jutó lakossági fogyasztás volumene ugyanabban az időszakban két és félszeresére nőtt, a fogyasztási cikkek vásárlása tízszeresére, a háztartási energiafogyasztás pedig három és félszeresére emelkedett. A lakossági jövedelem összetevői közül a pénzbeli társadalmi juttatások növekedése volt a legdinamikusabb, 1960 és 1980 között összegük tízszeresére emelkedett. Ennek hátterében a nyugdíjasok számának növekedése, az átlagnyugdíj és a családi pótlék emelkedése, valamint a gyermekgondozási segély bevezetése állt.

A „felemás modernizáció” velejárójaként természetesen az anyagi életkörülmények is lényeges változást mutatnak. 1950-hez viszonyítva 1960-ban az egy főre eső reáljövedelem indexe 154, a fogyasztásé 152, a reálbérexindex 154 volt. A mutatók javulása 1965 és 1975 között volt a legdinamikusabb. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a korszak során változó mértékben ugyan, de mindvégig különbözött egymástól a statisztika által számba vett és a reáljövedelem. Ugyanakkor ha a reálbérszintet az 1938-ashoz viszonyítjuk, akkor a vizsgált korszak egészét tekintve jóval kisebb növekedési ütemet kapunk.

ÉV	REÁLBÉR	REÁLJÖVEDELEM	A HÁZTARTÁSOK FOGYASZTÁSA
1950	100	100	100
1955	105	115	115
1960	154	154	152
1965	168	181	175
1970	199	245	228
1975	234	306	281
1980	243	333	316

1. táblázat. A REÁLBÉREK, A LAKOSSÁG EGY FŐRE JUTÓ REÁLJÖVEDELMÉNEK ÉS FOGYASZTÁSÁNAK ALAKULÁSA 1950 ÉS 1980 KÖZÖTT (1950=100)

Forrás: Klinger András: *Társadalomstatisztikai alapismeretek*. Budapest, 1998, KSH.

1967-ben a nemzeti jövedelem Magyarországon kerekén 200 milliárd, egy főre számítva húszezer forint volt. Ez az 1960-as szintnél 47 százalékkal volt magasabb. A lakossági fogyasztás növekedése ugyanebben az időszakban 36 százalékkal nőtt, a növekedés egyharmada 1965–66-ban következett be. Ugyanakkor az egy főre jutó évi reáljövedelem 16 810 forint volt.

A korszakra jellemző vagyoni-jövedelmi nivellálási törekvések csak átmenetileg bizonyultak sikeresnek. A jövedelemarányok kiegyenlítése jegyében az ötvenes évek elejétől – a korábbi 2,6–2,8 arány helyett – mindössze 1,3–1,5-szeres különbség volt a fizikai és a szellemi munkából származó jövedelem között. Ezzel egyidejűleg leszűkültek a képzettséghez kötődő kereseti különbségek, és a munkásságon belül is a képzettebb, a korábban jobban fizetett munkások ke-

reseti lehetőségei alakultak a legrosszabbul. Torzította a jövedelmi arányokat, hogy a béren kívüli juttatásokhoz és járandóságokhoz mindenki hozzájutott/juthatott, aki alkalmazásban állt. Befolyásolta a korszak jövedelmi viszonyait, hogy az árképzés rendszere olykor jelentősen eltért a termékek és szolgáltatások árát értéküktől. Így próbálták kedvezőbb helyzetbe hozni az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezőket. A jövedelemegyenlőtlenség 1948–1970 között általában véve csökkent ugyan, de az ideologikus kívánalmaknak megfelelő egyenlőségi szint sohasem jött létre, s a hetvenes évek elejétől a különböző társadalmi csoportok jövedelmi egyenlőtlenségei újra fokozatosan növekedni kezdtek. Miután megbízható jövedelemstatisztika nem áll rendelkezésre, csak feltételezni lehet, hogy a jövedelemkülönbségek növekedésének háttérében a magánszektor és a második gazdaság bővülő lehetőségei álltak.

A tulajdontól való megfosztás folyamata a hatvanas évek elejére lényegében lezárult, az „újrvagyonosodás” pedig az évtized végétől vette kezdetét. Erre engednek következtetni többek között a lakosság takarékbetét-állományának és tartós fogyasztási cikkekkel való el látottságának adatai is. A hazai viszonyok között jelentős vagyonnal rendelkező családok számának növekedése a hetvenes években és később is – a változó jövedelmi viszonyok között – tartós trendnek bizonyult. A jelenség háttérében több tényező állt: a hatvanas–hetvenes években a reáljövedelmek növekedése viszonylag dinamikus volt, s ez megteremtette a megélhetés biztonságát; másfelől igen jelentős volt a szerepe a gyarapodásban a nem regisztrált gazdasági tevékenységekből megszerzhető többletjövedelmeknek. A politikai és gazdasági kényszerek miatt ebben az időszakban a lakásépítés vált a legtömegesebb vagyonszerzési formává. Az is nyilvánvaló, hogy a vagyonosodás lényegében – a legelesettebbek csoportjaitól eltekintve – független volt a társadalmi helyzettől. Valamennyi társadalmi csoportban voltak vagyonosodó és vagyontalan családok. Természetesen a vagyonszerzés lehetőségeit az öröklött anyagi háttér, a jövedelemszerzési képességek, a foglalkozási viszonyok alapvetően befolyásolták. Az egy keresőből és négy eltartottból álló, bérlakásban élő családnak nyilván sokkal kisebb esélye volt a vagyonosodásra, mint a két keresőből és két eltartottból álló, jövedelmét a második gazdaságból kiegészíteni képes, saját lakással rendelkezőnek.

Magyarországon a szocialista korszakban a pénzügyi megtakarítások kezelésének lényegében egyetlen legális formája a takarékbetét volt. A változásokat jól érzékelteti, hogy a lakossági takarékbetét-állomány (1960-ban 5,5 milliárd, 1970-ben 42,7 milliárd, 1975-ben 81,2 milliárd) 1960 és 1975 között közel tizenötszörösére emelkedett. A növekedési ütem a pénzromlás hatásait és az igen alacsony reálkamatokat figyelembe véve is jelentős.²¹

Ugyancsak a viszonylag széles körű vagyonosodásra vall, hogy amíg 1965-ben még csak 44 ezer olyan betétkönyvet regisztráltak, melyekben az elhelyezett összeg meghaladta az 50 ezer forintot, 1970-ben ezek száma 119 ezer volt, 1975-ben pedig már 339 ezer. Ezeknek a betéteknek az együttes értéke 1965-ben 3,4 milliárd, 1970-ben 9,8 milliárd, 1975-ben pedig 32,1 milliárd forint, tehát a jelentős megtakarításra képes személyek/családok betéteinek átlagos nagysága 1965-ben 77 272 forint, 1970-ben 82 613 forint, 1975-ben pedig 94 690 forint volt.²² A kérdés másik oldala, hogy a lakossági áruvásárlási és lakáshitelek kamata is relatíve alacsony maradt, így megérte az államnak tartozni. Ennek a felismerését mutatja, hogy a lakossági hitelek állománya 1960 és 1980 között a tízszeresére emelkedett.

A hivatalos jövedelemstatisztika szerint 1957-ben a legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmű családok között a jövedelemkülönbség 5,2-szeres volt, vagyis amíg a legalacsonyabb jövedelműek esetében az egy főre eső bruttó jövedelem átlaga 342 forint, addig a legmagasabb

21 Zafir (1981) 43. p.

22 Uő (1976) 41. p.

jövedelműek esetében ugyanez a mutató 1788 forint volt. Négyfős átlagos családnagyság esetén tehát az első csoportban a család havi bruttó jövedelme 1368 forintot, a másodikban 7152 forintot tett ki.²³ Természetesen az életkörülményeket a család létszáma is meghatározta, a családnagyság növekedésével párhuzamosan ezek egyre rosszabbak voltak, amiben az alacsony kereseti színvonal is meghatározó szerepet játszott. Az egyénileg gazdálkodó paraszti családoknál 1957-ben az egy családra számított összes jövedelem átlagosan 33 ezer forint volt, a jövedelemnek közel a négyötöde a mezőgazdasági tevékenységből (termelésből és értékesítésből), egyötöde pedig egyéb munkajövedelemből, napszámból, fuvardíjból származott. A gazdálkodók között a birtokolt földterület, a gazdaság nagysága, az állatállomány összetétele szerint elég jelentős különbségek voltak. Az 1–3 holdas kategóriában az egy főre jutó havi bruttó jövedelem 631 forint, a 8–10 holdas kategóriában 729, a 15–25 holdasban pedig 925 forint volt.²⁴ Az 1–3 kataszteri holdas gazdaságok évi pénzbeli adókötelezettsége 1957-ben átlagosan 1127 forint, a 15–25 kataszteri holdas gazdaságoké pedig 8239 forint volt.

A jövedelmi különbségek növekedésének dinamikáját mutatja, hogy 1962-ben a népesség 2,5 százaléka, 1967-ben 4,9 százaléka, 1972-ben 3,9 százaléka, 1977-ben pedig 5,1 százaléka tartozott a legmagasabb jövedelműek közé, vagyis ez a csoport 1962–1977 között átlagosan 350–400 ezer főből állt. A legalacsonyabb jövedelműek aránya ugyanebben az időszakban viszonylagos állandóságot mutat, átlagosan a népesség 9–10 százaléka, mintegy 8–900 ezer fő tartozott ebbe a csoportba.²⁵ Az is figyelemre méltó, hogy a legmagasabb jövedelmű népességcsoport 1962-ben és 1977-ben is az összes jövedelem egytizedét kapta, a legelső egytized az összes személyes jövedelem egyhuzadával rendelkezett.

A fogyasztásban a második világháborút követő ínséges idők nem értek véget a helyreállítási periódus első szakaszának lezárulásával, egészen a hatvanas évek közepéig elhúzódtak. A hazai élelmiszer-fogyasztás 1950-re elérte ugyan a háború előtti szintet, de sem az ellátás nem volt folyamatos, sem a választék nem volt megfelelő. Ennek legfőbb oka a kommunista hatalomátvételt követő időszak irracionális hadigazdálkodása volt. A tervutasításos szocialista gazdaságra jellemző hiány változó mértékben, de végigkísérte a rendszert. A változás a hiánycikkek típusának átalakulásában érhető tetten. A hetvenes években már nem az alapvető élelmiszer- és ruházati cikkek, hanem a nagy értékű és korszerű fogyasztási javak hiányoztak krónikus jelleggel.

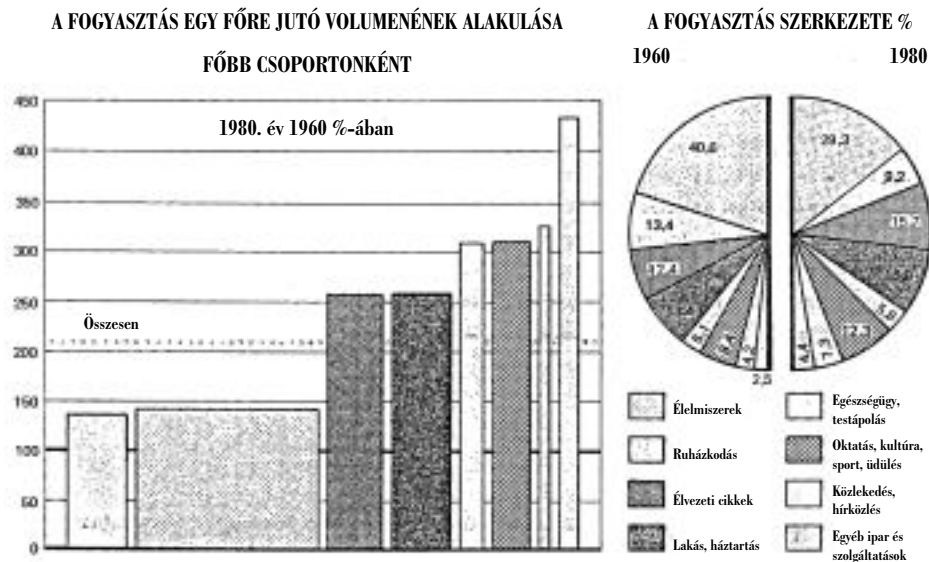
A szocialista korszakban az anyagi gyarapodás igen nagy erőfeszítést igényelt a lakosságtól. A főfoglalkozásban eltöltött munkaidő a hatvanas és a hetvenes években mind a férfiak, mind a nők körében csökkent ugyan, de ezzel párhuzamosan – a férfiak esetében különösen dinamikus – nőtt a mezőgazdasági kistermelésre és általában a második gazdaságra fordított idő. A jövedelemszerzésre fordított idő magas aránya egyértelműen jelezte a családi stratégiák változását, azt, hogy a hatvanas évek elejétől a családok többsége élt a mellékjövedelem-szerzés bővülő lehetőségeivel. A háztáji és kiegészítő gazdaságokat életre hívó és fenntartó másik tényező a hiány volt. A hetvenes évek végén az ország kereskedelmi hálózatának viszonylagos fejletlensége és az ellátás alacsony színvonala miatt a községekben a ház körüli gazdálkodással biztosították az élelmiszer-szükségletek fedezetét. A korlátozott termékfelesleg értékesítéséből keletkező kiegészítő jövedelemnek pedig fontos szerepe volt a létbiztonság fenntartásában, a család gyarapodásában. A háztájiból és egyéb kiegészítő gazdasági tevékenységből származó haszon többnyire a lakossági fogyasztás növekedésében vált kézzelfoghatóvá.

23 *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok...* (1959) 44. p.

24 Uo. 45. p.

25 Andorka–Kolosi–Vukovich (1990) 97–117. p.

A fogyasztás átalakulása mellett az életminőség változásaira is utal az, hogy az 1948 utáni időszakra esett a villamos energia felhasználásának széles körű elterjedése. 1941-ben a lakások mindössze egynegyedében volt villany, 1960-ban háromnegyedében, 1980-ban pedig már 95 százalékában. Ugyancsak a hatvanas–hetvenes években változott meg a magyar háztartások felszereltsége. Döntő többségük ekkor szerezte be első mosógépét, centrifugáját, majd ezeket fokozatosan automata mosógépre cserélte. Ebben az időben bontakozott ki a szórakoztató elektronikai eszközök, a magnetofon és a lemezjátszó beszerzése. Az anyagi gyarapodás mértékét mutatja, hogy a háztartások tartós készleteinek aránya a nemzeti vagyonban 1960 és 1974 között közel két és félszeresére, 73,3 milliárd forintról 180 milliárd forintra nőtt.

1. ábra. A LAKOSSÁG FOGYASZTÁSA

Forrás: Zafir Mihály (szerk.): *Életszínvonal 1960–1980*. Budapest, 1981, KSH.

A kiadásszerkezetben a hatvanas években továbbra is meghatározó volt az élelmiszerek aránya, 1960-ban a családok összes kiadásuk 40,5 százalékát, 1967-ben 36,0 százalékát fordították élelmiszerekre, 11-12 százalékát élvezeti cikkekre (ez az arány 1960 és 1967 között) lényegében változatlan maradt, miként a ruházati cikkek 11-12 százalékos részesedése is. 3,6 százalékot, illetve 5,5 százalékot költöttek tartós fogyasztási cikkekre, a jövedelmek 9-10 százalékát fordították egyéb iparcikkek beszerzésére, és 21-23 százalékát különböző szolgáltatások igénybevételére.²⁶

Magyarországon az 1945-öt követő évtizedekben a háztartási munkaszervezetnek igen jelentős összgazdasági szerepe volt. A hatvanas–hetvenes évek fordulójától a magyar háztartások erősödő affinitást mutattak az otthoni munka megkönnyítésére, a háztartás „modernizálására”, általában véve a szolgáltatások fogyasztására. Az ötvenes és a hetvenes évek között a lakosság fogyasztásán belül több mint kétszeresére növekedtek a háztartások fenntartásának és működtetésének költségei. A magánközlekedésre fordított kiadások 1955 és 1975 között tízszeresükre emelkedtek.

²⁶ Mód–Baranyai–Láng (1968) 48–53. p.

Az általános megközelítés után néhány részterületet áttekintve próbáljuk meg bemutatni a fogyasztás változásainak jellegzetességeit. A lakással, lakberendezéssel, ruházkodással és a táplálkozással kapcsolatos szokások változása jól szemlélteti az egyéni és családi fogyasztói stratégiák és magatartásformák átrendeződését.

LAKÁS- ÉS HÁZTARTÁSFELSZERELÉS, TARTÓS FOGYASZTÁSI CIKKEK

A huszadik század közepén a magyarországi lakásviszonyok nem voltak megfelelőek. A magyar háztartások többsége elsőrendű céljának tekintette lakáskörülményei javítását, ami egyfajta fogyasztási preferenciaként is érvényesült a hétköznapokban és az életstratégiákban. A lakásállomány 1941 és 1960 között mérsékelt, a hatvanas évek elejétől viszonylag dinamikus növekedést mutatott. Ebben a periódusban az ezer főre jutó új lakások száma elérte a 9,0-es értéket, ami átlagosan évi 80-100 ezer új lakás építését jelentette. 1960 és 1967 között például 400 ezer új lakás épült Magyarországon, ebből 146 ezer állami beruházás keretében, 254 ezer pedig magánereiből. Az állami lakásépítés ebben az időszakban is szinte kizárólag a városokra koncentrálódott. A lakásállomány növekedése ellenére az 1956-ot követő évtizedekben állandósult a mennyiségi és minőségi lakáshiány, a kereslet sokszorosan felülmúlta a kínálatot.

A Belkereskedelmi Minisztériumban 1971 márciusában visszatekintő jelleggel összefoglaló tanulmányt készítettek a magyarországi lakáshelyzetről és kommunális ellátásról. A dokumentum megállapításai szerint ezeken a területeken a magyarországi helyzet mind a reális igényekhez és elvárásokhoz, mind pedig a nemzetközi színvonalhoz viszonyítva egyértelműen kedvezőtlen. Magyarországon 1966-ban például a 100 lakosra jutó lakószobák száma alig négyötöde volt a megközelítőleg azonos fejlettségű európai országok mutatójának, a vízvezetékkel való ellátottság egyharmad, az egy lakosra jutó évi háztartási energiafogyasztás pedig alig háromnegyed volt ehhez a szinthez viszonyítva. Összeurópai összehasonlításban „nem kedvezőbb a kép a lakásállomány és a háztartások átlagos nagyságának az egy szobára jutó személyek számával való párhuzamos vizsgálata alapján sem. Magyarországon az egy lakásra jutó lakószobák száma (2,34 szoba) alapján 25 ország közül a 24., az egy szobára jutó személyek száma szerint (1,39 fő/szoba) pedig a 22. helyen áll. Egy lakásra átlagosan 1,09 háztartás, és egy háztartásra átlagosan 3,1 fő jut.”²⁷

A hatvanas–hetvenes évek fordulóján vizsgálták a fogyasztás változásait a Belkereskedelmi Minisztériumban, illetve a különböző háttérintézményekben. A lakásellátás kérdéseivel kapcsolatban megfogalmazódott, hogy „a lakosság anyagi erejének hozzájárulását még jobban igénybe kellene venni, a lakásépítési hajlandóságot minden erővel támogatni kellene. [...] Teremtsük meg annak feltételeit, hogy a lakosság a saját erőből vagy jórészt abból történő lakás-, társasház-, illetve családi házas építési törekvéseit maximálisan kielégíthesse. A lakosság anyagi eszközeinek fokozottabb bevonásával többirányú célt érhetnénk el: a) az égető lakáshiányt aránylag rövid időn belül enyhíthetnénk, illetve fokozatos felszámolása lehetővé válna, b) a lakosság mind jobban növekvő, lekötetlen vásárlóerejét lekötönnék, illetve az éppen e célra történő takarékoskodását megfelelő áruval kielégíthetnénk.”²⁸ A javaslat mögött feltehetően az állami erőforrások szűkös volta húzódott meg. A lakásviszonyok javítása érde-

27 A lakás és a kommunális ellátás legfontosabb mutatóinak alakulása, valamint összehasonlító elemzésük. 1971. március. MOL XIX-G-4-ttt. 45. d. A Belkereskedelmi Minisztérium iratai.

28 Zala Ferenc feljegyzése Keserű Jánosné részére a lakásellátás főbb kérdései című elemző anyag kapcsán. 1970. január 18. MOL Belkereskedelmi Kutató Intézet iratai. XXVI-G-4. 1. d.

kében a társadalmi erőfeszítéseknek lényegében nem voltak korlátai. A magáneros építkezéseknek ez a kalákára alapozott fajtája bizonyos értelemben a társadalmi erőforrások – munkaerő, idő – pazarlásával járt együtt, hiszen aki építkezésre adta a fejét, az egyszerre volt megrendelő, kivitelező, anyagbeszerző, segédmunkás, ügyintéző. A hiánygazdaság viszonyai közötti eligazodás képességének²⁹ megszerzése nélkül kevés volt az esély a sikerre, vagyis az új otthon minél gyorsabb és olcsóbb felépítésére.

A vállalkozó kedvre valóban nagy szükség volt, egyrészt, mert az állam lényegében sohasem épített annyi lakást, mint amennyi a mennyiségi lakáshiány csökkentéséhez elegendő lett volna, másrészt a lakáskörülmények – társadalmi csoportonként differenciált módon ugyan, de meglehetősen kedvezőlenek voltak. 1957-ben a háztartásstatisztikai adatok szerint a munkáscsaládoknak több mint 68 százaléka egyszobás lakásban lakott, 31 százaléka kétszobásban, és mindössze egy százalékuk birtokolt háromszobás lakást. Az alkalmazotti családok esetében az egyszobás lakásban lakók aránya 45 százalék, a kétszobás lakással rendelkezőké 48 százalék, a három- vagy ennél több szobás lakásban lakóké pedig 7 százalék volt. A munkáslakások egynegyedében volt fürdőszoba, az alkalmazotti lakások esetében ez az arány megközelítette az 50 százalékot.³⁰

A lakáskörülmények javítása a falvakban is a fontos fogyasztási célok közé tartozott. „A parasztság jövedelmének egyre nagyobb hányadát fordítja lakásépítésre, -bővítésre és -tatarozásra. 1960-ban Győr megyében 100 családból 34 építkezett, s ezek közül 26 család 10–20 ezer forint közötti összeget fordított erre a célra. Ez igen jelentős arány, s e tekintetben alig mutatkozott különbség Szabolcs megyével szemben.”³¹ A lakásépítési kedv időről időre változott. A kollektivizálási kampány befejező évében, 1961-ben a magyar falvakban még 37 454 lakás épült, ez a szám 1965-ig folyamatosan csökkent évi 24 461-re, majd a hatvanas évek második felében lassan ismét növekedésnek indult, és a hetvenes évek elején, 1972-ben érte el, illetve haladta meg az 1961-es szintet, ekkor ugyanis 38 263 új lakás épült. Az új lakásoknak több mint a kilenctizede magáneros beruházás keretében készült.

A falusi lakások felszereltsége azonban ebben az időszakban még viszonylag lassan változott. 1960-ban a lakások 3,1 százalékában volt vezetékes víz, 2,4 százalékában vízöblítéssel végé, 100 lakásra átlagosan 6 fürdőszoba vagy mosdófülke jutott. 1970-ben már a lakások 8,8 százalékába kötötték be a vízvezetékét, 5,5 százalékukban volt vízöblítéssel végé, már minden tizedik lakásban volt köz- vagy házi szennyvízelvezetés, és a 100 lakásra jutó fürdőszobák száma is 14-re emelkedett. A falvak képe a hatvanas évektől változott meg jelentősen. A korábbi táji-építészeti különbségeket az uniformizáló építészeti törekvések gyakorlatilag eltüntették. A kockaház divatjának hódolva a régi hosszúházak utcafronti részét még egy szobával kibővítették, és sátortetőt emeltek fölé. A másik jellemző építészeti mód értelmében a régi házat lerombolták, helyére a títustervek alapján, modern anyagokból felépítették az új kockaházat. A lakásviszonyok változásával párhuzamosan átalakult a falusi háztartások energiafogyasztása is, a tüzelőanyagként használt mezőgazdasági melléktermék szerepe minimálisra csökkent, helyére az ötvenes években a hagyományos szilárd tüzelőanyagok (fa, szén, koks, brikett) léptek. A városi háztartásokban a szilárd tüzelőanyagokat a hatvanas–hetvenes években a fűtőolaj, a villamos energia és a földgáz váltotta fel. 1975-ben ezek együttesen fedezték a háztartási energiaigények 62 százalékát. 1975-ben a magyar háztartásokban 1,9 millió olajkályha volt, 2,3 millió háztartásban

29 Lásd Kenedi (1981).

30 *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok...* (1959) 38–39. p.

31 Molnár (1962).

használtak gázt (0,7 millióban vezetékes, 1,6 millióban pedig palackos gázt). A hetvenes években elsősorban a lakótelep-építések következtében vált tömegessé az úgynevezett központi fűtés.

1960–1975 között a magyar lakosság 169,7 milliárd forint értékű tartós fogyasztási cikket vásárolt. Ezen belül a személygépkocsik, a villamos háztartási gépek és a bútorok beszerzése növekedett. „A lakáskultúra fejlődése, a lakások technikai korszerűsödése megváltoztatta a bútorforgalom összetételét. Minimálisra csökkent a kereslet a kombinált szekrény, a hagyományos konyha- és hálószobabútorok iránt, ugyanakkor ugrásszerűen emelkedett a kárpított bútorok és a komplett lakószobák iránti kereslet. Az említett hagyományos bútorok részaránya a teljes bútorforgalomból 1960. évben 51 százalék volt, jelenleg csupán 7 százalék.”³² Az elektromos háztartási gépek keresletének növekedését jól mutatja, hogy e másfél évtized során 2,4 millió mosógépet, 2,3 millió hűtőszekrényt, 1,7 millió porszívót és 1,3 millió darab centrifugát adtak el. A híradástechnikai eszközök értékesítésében hasonló változás következett be, 5,5 millió rádiót, 2,9 millió tévékészüléket, 634 ezer magnetofont és 481 ezer lemezjátszót adtak el a legális kereskedelmi forgalomban. 1961 és 1975 között 493 ezer személygépkocsit, 985 ezer különféle motorkerékpárt és 3,4 millió darab kerékpárt értékesítettek.³³ 1960-ban 100 magyar háztartásra 1 hűtőszekrény, 15 mosógép, 4 porszívó jutott, 1975-ben már 68 hűtőszekrény, 84 mosógép, 53 porszívó és 48 centrifuga. (Ez utóbbi eszköz 15 évvel korábban még nem szerepelt volna a statisztikában.)

„A fogyasztáson belül az életszínvonal változására a legdinamikusabban reagáló elemek mint mindenütt, úgy nálunk is a tartós fogyasztási cikkek. Az 1960 és 1967 közötti időszakban fogyasztásuk átlagosan 9,9 százalékkal növekedett, s ez több mint kétszerese az összes fogyasztás átlagos fejlődési ütemének. [...] Ebben többek között jelentős szerepe volt a gépkocsibehozatal növekedésének is: az autóértékesítés az 1965. évi 10 ezer darabról 1966-ban 16, 1967-ben pedig 21 ezer darabra emelkedett.”³⁴

A nagy értékű fogyasztási cikkek közül a gépkocsi „kereskedelme” meglehetősen sajátos volt. Új autókat kizárólag az állami vállalatok hozhattak forgalomba, kötelező előtakarékoságot követően, előjegyzéses rendszerben. A potenciális vevőknek a vételár 20, 50, illetve 100 százalékát kellett befizetniük anélkül, hogy ezekre az összegekre bármiféle kamatot kaptak volna. A használt gépkocsik forgalmazása ezzel ellentétben viszont lényegében kizárólag a szabad piacon történt. A hosszú várakozási idő és a hiány miatt az 1–3 éves használt autók ára gyakran meghaladta az újakét. A dolog természeténél fogva kialakult a személygépkocsi-kiutalások másodlagos piaca is. A személygépkocsi-vásárlás a hatvanas–hetvenes évek Magyarországon tehát technikailag sem volt egyszerű feladat, a viszonylag magas árak miatt pedig – egy új autó ára az évtizedfordulón 70–80 ezer Ft volt – erősen megterhelte a családok költségvetését. A kereslet igen gyorsan növekedett, s ezzel a kötött rendszerben működő kínálat nem tudott lépést tartani. Magyarország lényegében csak a KGST-országokból importált gépkocsikat, ahol a termelési kapacitások és a megkötött közép- és hosszú távú kereskedelmi szerződések eleve behatárolták a lehetőségeket. A hiányt a „tőkés import” révén viszonylag gyorsan fel lehetett volna számolni, ahogyan erre egy 1969-es jelentés³⁵ is

32 Fördős–Lacza (1975).

33 Uo.

34 Mód–Baranyai–Láng (1968) 57–61. p.

35 „Az áruellátási helyzet javítása érdekében szükségesnek látszik az elkövetkező 3 évben mintegy 24 000 db személygépkocsi-tőkés importja.” A lakosság személygépkocsi-ellátási helyzete 1969–1970-ben. Előterjesztés a Minisztérium Kollégiuma részére. 1969. szeptember 8. MOL. XXVI-G-4. 4. d.

utalt, de gazdasági és politikai okokból sem ekkor, sem később nem került rá sor. „Nyugati autót” lényegében csak korlátozott keretek között forgalmaztak Magyarországon, egy-egy jobb évben átlagosan minden ötödik-hatodik forgalomba helyezett autó származott nyugati importból. Nemcsak az autó, hanem a szükséges alkatrészek is a hiánycikkek közé tartoztak, ami szintén a másodlagos piac kialakulását segítette elő.

A tartós fogyasztási cikkek piacának dinamikus bővülése ellenére (vagy talán éppen ezért) 1969-ben többek között a televízió, a magnetofon, a tüzelő- és építőanyag, valamint a személygépkocsi tartozott a hiánycikkek közé. A tervgazdaságra jellemző módon az építőanyagok közül például falazóanyagból volt elegendő, de cementből már hiány volt. Ugyancsak komoly gondok voltak a bútorellátásban is, itt elsősorban a szegényes választék és a gyenge minőség nehezítette meg a beszerzést.

RUHÁZKODÁS, RUHÁZATI FOGYASZTÁS

1956–57 fordulójától – legalábbis a divat és a városi öltözködés területén – meglehetősen hátrázott, és később sem visszafordított átrendeződés kezdődött. Ennek lényege, hogy az öltözködéssel és a ruházatkodással kapcsolatos jelenségek csak akkor váltak politikai kérdéssé, ha a lakossági ellátásban áruhiányok keletkeztek, vagy ha valamilyen új divatot – például a hosszú haj vagy a „vadnyugati nadrág”³⁶ viselését – a „szocialista erkölccsel és a szocialista közösségi normákkal” összeegyeztethetetlennek ítélték. Ebben a hatvanas évek végéig tartó, hosszú évtizedben a divathoz, az öltözködéshez és a ruházatkodáshoz kapcsolódó intézményrendszer kiszélesedett, működését a fogyasztói igények és a tervgazdasági elvárások közötti egyensúlyozás jellemezte. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy már nem a terv(utasítás) megkérdőjelezhetetlensége, de még nem a vásárló feltétlen kiszolgáltatásának elve érvényesült. A ruházati kereskedelem működését azonban továbbra is a kereslet túlsúlya jellemezte, a kínálat ugyan bővült, változó mértékű hiányok azonban továbbra is voltak. Csökkent azok száma és aránya a magyar társadalmon belül, akiknek a ruházati alapellátottsága is hiányos volt. Ez az időszak hozta magával a hagyományos falusi viselet tömeges elhagyását és a városi öltözködési minták széles körű térnyerését a magyar falvakban. A következő, a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek közepéig tartó periódust az öltözködés – és az ehhez kapcsolódó szokások – leegyszerűsödése, a társadalmi pozíció kifejezésére alkalmas jelfunkció átalakulása, a nemzetközi divattrendek gyakorlatilag naprakész követése és az 1968 után kialakuló kvázi piaci viszonyok közé történő integrálási kísérlete, a kínálati piac lassú kialakulása jellemezte. Ebben a hetvenes évek közepétől egyre nagyobb szerepet játszott az ismét megerősödő magánszektor is. A korábban gyakori általános áruhiányt a kurrens cikkek (a hetvenes évek elején például a farmer) hol átmeneti, hol tartósabb hiánya váltotta fel. Ezzel egyidejűleg a minőségi szempontok váltak meghatározóvá a ruházati cikkek keresletében. Egyfajta általános társadalmi elvárás, érték lett a jólöltözöttség, a divatos megjelenés.

A falusi öltözködéssel foglalkozó, 1962-ben készített belkereskedelmi felmérés szerint „az elmúlt évek folyamán a városi öltözködés térhódítása jelentőssé vált, a forgalomban megnőtt

36 A Magyarországon éppen megjelenő farmernadrágot Kádár János illette ezzel az elnevezéssel a KISZ 1967-es kongresszusán. „Vannak egyes nyugati divatok, amelyek bizonyos mértékig nálunk is hatottak, [...] ez ezek egyike a cinizmus és a közöny a közéleti kérdésekkel szemben. Nyugaton ez párosul a vadnyugati-nadrág viselettel meg a hosszú hajjal, a borotválkozás elhagyásával. [...] A vadnyugati nadrágokkal meg a szakállal meg a hajviselettel nem akarok foglalkozni. [...] Ami itt fontos, az az, hogy a párt, az ifjúsági szövetség nem divattervező cég és nem fodrászipari ktsz, és nem is kell az ilyesmivel foglalkoznia.” Kádár (1968) 38. p.

a készruha, a kötöttáru és a szintetikus alapanyagú cikkek aránya. S ezzel a divat keresletformáló ereje a falusi lakosságra is fokozottabban kiterjed.” Azt is megállapították ugyanakkor, hogy „a parasztság ruházati ellátottsága [...] a bérből és fizetésből élőknel mintegy 20-25%-kal alacsonyabb. Az ellátottság feltűnően alacsony színvonalú ágyneműkből. (100 családtagra 150 lepedő, 210 párnahuzat, 150 dunyha, illetve paplanhuzat jutott, tehát az egyszeri váltás sem biztosított. Szabolcs megyében a helyzet még rosszabbnak bizonyult.) A felsőruha-ellátottság ennél jobb, de nem kielégítő. 100 férfi családtagra az összes családok átlagában 160 felsőkabát, 220 felsőruha és 320 cipő (bakancs, csizma) jutott. A nőknél ugyanez a mutatószám a következő volt: 100 családtagra 180 kabát, 660 ruha, 350 pár cipő jutott. A Győr megyei családok kb. 10-15%-kal jobban ellátottak, mint a Szabolcs megyeiek.”³⁷ A ruhák cserélődése a munkásokhoz és különösen a szellemi és értelmiségi foglalkozásúakhoz viszonyítva lassú volt, mert a parasztság átlagosan csak öt-hét évenként újította meg ruhatárát.

A Belkereskedelmi Minisztérium 1965-ben megismételte egy évtizeddel korábbi felmérését³⁸ a lakosság ellátottságáról. A városi férfiak döntő többségének a ruhatárában megtalálható volt legalább egy télikabát, őszi-tavaszi átmeneti vagy ballonkabát, egy-egy gyapjú- és vászonöltöny. A női ruhatárakban a télikabát, a bunda, a ballon- és a rövidkabát, az angol kosztüm, a vászonruha, valamint a különböző szoknya-blúz kombináció volt a leggyakoribb. A lábbelik száma: férfiak 7,6 pár/fő, nők 8,2 pár/fő. A lakástextíliákkal való ellátottság a családok létszámának növekedésével párhuzamosan romlott, a kétfős családok a váltáson túl tartalékkal is rendelkeztek ágyneműkből, míg „az öt- és több tagú családoknál már az egész család részére történő váltáshoz sincs kielégítő ágyneműmennyiség”.³⁹ A dokumentum összegzésében megállapították: a városi, ezen belül a budapesti lakosság ruházati ellátottsága jóval magasabb szintű, mint a falusiaké, a munkások ruhatára minőségre és darabszámra is megközelíti az alkalmazottakét. A legnagyobb ruhatárral az értelmiségi és szellemi foglalkozásúak rendelkeztek, a legszerényebb ruhakészletet a földművesek bírtokolták.

„A ruházati cikkek egy főre jutó fogyasztása – összehasonlítva árak alapján – 1960 és 1967 között 20,7 százalékkal emelkedett, ami egyenletes fejlődést feltételezve évi 2,7 százalékos, az összfogyasztásánál alacsonyabb ütemű emelkedésnek felel meg. Az évenkénti fejlődési ütem azonban meglehetősen egyenlőtlenül alakult [...] Az alkalmazotti háztartások lényegesen többet költenek ruházatkódásra, mint a többi réteg.”⁴⁰ A gazdasági tervek készítése során már 1965-től arra számítottak, hogy a ruházati termékek iránti kereslet emelkedni fog, már csak azért is, mert a társadalom különböző csoportjai – lényegében jövedelmi helyzetüktől függetlenül – az ötvenes években és a hatvanas évek első felében is elhalasztották vásárlásaikat, s általában csak a ruhatárak legelhasználtabb darabjainak pótlására került sor. A kínálat és a termékválaszték bővítését már a III. ötéves terv időszakától kezdve a ruházati ipar és a kereskedelem „kötelező” feladatává tették, igazodva a „divat és a korszerűség követelményeihez”. Előírták, hogy „tovább kell javítani a konfekcionált felsőruházati termékekből az ellátás színvonalát, a konfekciót vásárlók körének bővítése érdekében meg kell oldani a méretezéssel kapcsolatos problémákat, [...] gondoskodni kell a gyermek- és serdülőkorúak megfelelő ellátásáról, de emellett biztosítani kell a leginkább öltözködni óhajtó junior korosztály igényeinek színvonalas kielégítését”. A részleges szemléletváltozást jelezte az is, hogy leg-

37 Molnár (1962).

38 Mártonffy–Marczell (1965). A felmérés során 2-2000 férfi és nő, valamint 7-700 fiú és leány ruhatárát mérték fel, törekedve a reprezentatív minta kialakítására.

39 Uo.

40 Mód–Baranyai–Láng (1968) 57–61. p.

alább a tervezés szintjén már a jövedelmi különbségeket is igyekeztek figyelembe venni. „A ruházati ellátásban zömmel a középárfekvésű cikkek biztosítását jelöltük meg feladatul. Emellett azonban célkitűzéseink között szerepelt az alacsonyabb jövedelmű fogyasztók keresletének megfelelő, olcsó cikkek volumenének és arányának növelése, megfelelő választékban való termeltetése. A nagyobb jövedelemmel rendelkezők különleges igényeinek kielégítésére a drágább, luxuscikkek választékának növelését terveztük.”⁴¹ Ettől kezdődően a ruházati ellátással kapcsolatos különböző dokumentumokban állandó követelményként szerepelt a minőség javítása, a fogyasztók tájékoztatása a divatról, a ruházati kereskedelmi propaganda és reklám eszközeinek minél szélesebb körű alkalmazása, „a modern, divatos, korszerű öltözködési kultúra követelményeinek” kielégítése.

A hatvanas évek második felében a lassan konszolidálódó viszonyok között a ruházati fogyasztás viszonylag dinamikusan növekedett. Ebben meghatározó szerepe volt annak, hogy a különböző társadalmi csoportok – a legmagasabb jövedelműek kivételével – a korábbi években az áruhiány, illetve alacsony jövedelmük miatt elhalasztott beszerzéseiket ekkor pótolták. A hiányos és elhasználódott ruhatár felújítása a legtöbb társadalmi réteg számára halaszthatatlanná vált.⁴² A növekvő fogyasztói igényekkel a kínálat azonban csak részlegesen tudott lépést tartani. A jövedelmek növekedésével a fogyasztói elvárások is emelkedtek. A megvásárolt ruhaneművel szemben társadalmi helyzettől függetlenül általános követelmény lett, hogy az tartós, praktikus és divatos legyen. A kereskedelem számára a divat gyors változása is nehézséget jelentett.

Egy korabeli kutatás megállapítása szerint 1965–1974 között „a ruházati cikkekre fordított kiadások növekedési üteme nem különbözött jelentős mértékben a társadalmi osztályok és rétegek között, így a tíz évvel ezelőtti szintkülönbségek lényegében konzerválódtak.”⁴³ Mindeközben az egyes társadalmi csoportokban az összes kiadásokhoz viszonyítva a ruházati kiadások aránya fokozatosan csökkent. Az évtized során a községekben élők ruházatközlési kiadásai általában alacsonyabbak voltak a városokban élőkénél. Ahol kevesebb volt az aktív kereső, ott rendszerint a ruházati kiadások is kisebbek voltak.

„A lakosság többsége jól öltözött, a ruházati kirakatok színvonalasak, az üzletek kínálata változatos, a ruházati termékek túlnyomó részének minősége és külső képe megfelel a korszerűség és a divat követelményeinek”⁴⁴ – állapította meg egy elemzés. 1975-ben Magyarországon 116 áruház, 2348 ruházati szakbolt és 5378 vegyesbolt forgalmazott ruházati cikket. Vásárolni már volt hol, de az áruellátás még korántsem volt kifogástalan. A kiskereskedelem árukészlete fokozatosan növekedett ugyan, de például az 1976–77. évi téli szezonban az Országos Piac-kutató Intézet felmérése szerint a megkérdezett nők egyharmada, a férfiak egynegyede mondott le a vásárlásról az elégtelen kínálat, illetve a hiány miatt, egy-egy ötödük hosszas utánajárást követően tudott vásárolni, egyharmaduk mást vett, mint amit szeretett volna, és csak a nők egyötöde, a férfiak közel egynegyede vásárolta meg azt, amit eredetileg akart. A leggyakoribb szezonális hiánycikkek közé a nők esetében a télikabát, a nadrág, a pulóver, a ruha, a férfiaknál pedig a nadrág, az öltöny, a pulóver és a kabát tartozott.⁴⁵ A viselt ruha minősége ismét egyre „láthatóbban” függött a jövedelemtől, a társadalmi különbségek legerőteljesebben a státusszim-

41 A ruházati áruforgalom a harmadik ötéves terv időszakában. 1971. június. (Összeállította Tóth Lenke és Vajnai Júlia.) MOL Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Főosztály iratai. XIX-G-4-tt. 45. d.

42 A ruházati áruforgalom a harmadik ötéves terv időszakában. 1971. június. (Összeállította Tóth Lenke és Vajnai Júlia.) MOL Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Főosztály iratai. XIX-G-4-tt. 45. d.

43 Versztovsek (1976).

44 Balogh (1976).

45 Részletesen lásd Szabó (1978).

bólumnak tekintett ruhadarabok birtoklásában jutottak kifejezésre. A divatos ruhadarabok gyakran a presztízsfogyasztás tárgyai lettek, majd beépültek a hétköznapi öltözködésbe, ahogyan ez a farmernadrággal is történt. A hatvanas évek végén hiánycikknek számító ruhadarabból 1976-ban már 1 milliót, 1977-ben pedig 2,5 milliót értékesítettek, annak ellenére, hogy egy-egy márkásabb darab ára 900–1100 forint között volt.

Mindezt az értékrend és a közgondolkodás átalakulása kísérte. Az öltözködés a hatvanas és hetvenes években fokozatosan újra a személyes helyzet egyik megjelenítőjévé is vált. Hiszen a ruha éppen megmutathatósága révén alkalmas volt arra, hogy az egyes ember vagy család a szűkebb-tágabb társadalmi környezetével tudassa: nem maradt le hozzájuk képest, ő is fogyasztó. S erre a hetvenes évek magyar átlagpolgára rendszerint és általában büszke volt.

ÉLELMISZER-FOGYASZTÁS ÉS -ELLÁTÁS

Ugyancsak elégedettség töltötte el az átlag magyar állampolgárt, ha a hetvenes évek végén valamelyik, a keleti blokkhoz tartozó szomszédos országba utazott, és a magyarországi élelmiszer-ellátást összehasonlította az ottanival. Addig azonban, amíg ezt az érzést átélhette, meglehetősen sok időnek kellett elteltie. Hiszen az ötvenes években a napi létfenntartáshoz szükséges élelmiszerek beszerzése korántsem volt könnyű feladat.

Az ötvenes évek végén az alapvető élelmiszerek hiánya még a politikailag frekventált ipari területeken is a hétköznapi élet természetes velejárója volt. Nógrád megye például egy 1959 márciusában készült beszámoló szerint „sütőipari termékek szempontjából országosan is az egyik legrosszabbul ellátott terület”, különösen a salgótarjáni iparmedence. „Évek óta megoldatlan probléma a lakosság kenyérrel és péksüteménnyel való megfelelő ellátása. [...] Az ipari területekre teljesen rendszertelen a kenyér kiszállítása. Vannak bányászlakta helyek, ahova gyakran csak boltzáráskor vagy utána érkezik meg a kenyér. [...] Nem egyszer előfordult, hogy péntek délutántól hétfő délig nem volt kenyér. [...] A kenyér minősége is súlyosan kifogásolható, keletlen, ragacsos, idegen anyagot tartalmaz.”⁴⁶

Az ötvenes évek második felében a jövedelmi viszonyok függvényében az élelmiszer-fogyasztás szerkezete is igen eltérő volt.⁴⁷ Az alacsony jövedelmű családok érthető módon a kisebb összegből nagyobb mennyiségben beszerezhető élelmiszerekből igyekeztek fedezni szükségleteiket. A 600 forintnál kisebb egy főre eső havi jövedelemmel rendelkező családok napi tápanyagfogyasztása a fogyasztási statisztikák szerint az átlagosnak tekintett 1000 Ft/fő/hónak a kétharmadát sem érte el.

Az 1957-es háztartás-statisztikai felvétel során igyekeztek felmérni az egyes foglalkozási csoportok élelmiszer-fogyasztási szokásait is. „A parasztsaládok átlagosan magasabb élelmiszer-fogyasztásán belül az egyes élelmiszereknél eltérő a különbség. Azonos jövedelmek mellett a cukor kivételével a legtöbb alapvető élelmiszerből magasabb a paraszti, mint a városi fogyasztás. Az, hogy a parasztság a városi családoknál több lisztes ételt, lényegesen több hüvelyest és szalonnát fogyaszt, az életmódbeli különbségekből és a fogyasztói szokásokból adódik. Ugyanakkor azonban a parasztsaládok lényegesen több húst, baromfit, zöldséget, gyümölcsöt és tejterméket is fogyasztanak, mint a városi családok. [...] Az egyénileg gazdálkodó parasztsaládok és a munkás- és alkalmazotti családok életmódbeli különbségei a jövedelem növekedésével éleződnek: a magasabb jövedelmek mellett nagyobb az eltérés mindkét irányban:

46 BkM. 002/15/1959. Tük. Nógrád megye kereskedelmi munkája. Jelentés a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére. 1959. március 26. MOL XIX-G-4-zs. 3. d.

47 *Munkás, alkalmazotti és parasztsaládok...* (1959) 45. p.

a munkás- és alkalmazotti családok élelmezési kiadásai még jobban elmaradnak a paraszti élelmiszer-fogyasztás mögött...⁴⁸

Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején a paraszti háztartások fogyasztásán belül érhető módon magas volt a saját termelésű cikkek hányada. A parasztság élelmiszer-fogyasztásának a háromnegyede, teljes fogyasztásának pedig a fele származott ebből a forrásból. A korabeli magyar társadalom egészét tekintve ez utóbbi mutató 30 százalék volt. Voltak természetesen olyan cikkek – elsősorban az élelmiszerek, ezek közül is a húsfélék – amelyek esetében az önellátás tartósabb maradt. Az élelmiszer-fogyasztási szokásokkal foglalkozó felmérés szerint „1960-ban a parasztcsaládok döntő részében a saját termelésből fedezték húsfogyasztásuk 90%-át [...] a parasztság éven belüli húsfogyasztása igen nagy ingadozást mutat. Míg éves átlagban egy fő hetenként 63, a felvétel időszakában – május harmadik hetében – csupán 39 dkg húst fogyasztott (saját termelésből). Az adatfelvételtől feltűnő arányú baromfi, főleg tyúkféle fogyasztása derült ki. Az adatok szerint a megfigyelés időszakában – májusban – a családok húsfogyasztásának 67%-a ebből adódott. A baromfifogyasztásnak ez a magas aránya messze túlhaladja a bérből és fizetésből élők fogyasztását. 1960-ban 2,2-szeresét tette ki. (A parasztcsaládok a felvétel időpontjában és jelenleg [1961-ben] is – viszonylag ritkán vásárolnak tőkehúst. A kapott válaszok szerint a családok 23%-a vásárolt »néhány napon belül«, 18%-a pedig a megkérdezés előtti 1-2 hétben vásárolt utójára tőkehúst.)⁴⁹ 1960–61 telén a községi háztartások 69 százaléka vágott sertést legalább egy alkalommal. „Az élősertés piaci ára – különösen az 1960. évben – olyan színvonalat ért el, hogy a zsír, hús és húskészítmények bolti árával szemben kifizetődő volt a házi vágás, ugyanakkor a néha tartósan fellépő húshiány is hatással volt a vágások számának emelkedésére.”⁵⁰

Az élelmiszer-fogyasztásban a hatvanas évek végétől általános és jelentős változást jelentett az elkészített és fogyasztott étel mennyiségének a jelentős növekedése. Az aktív vallásgyakorlás visszaszorulása, illetve az elvilágiasodás következtében a különböző vallások étkezésekkel kapcsolatos előírásai veszítettek jelentőségükből, így például csökkent a böjti napok étkezésre gyakorolt hatása is, bár ez a folyamat a paraszti/falusi háztartásokban kétségtelenül lassúbb volt, mint a városokban. Lényeges változás a falusi étkezésben, hogy a háború előtt még meglévő rétegenkénti különbség az élelmiszerek fogyasztásban elmosódott. A generációs különbségek viszont gyakran megfigyelhetők: a hagyományos étrendhez az idősebb generáció tagjai ragaszkodtak. A különböző étkezések között a családi ünnepekhez kötődő alkalmak étrendje – lényegében a társadalmi helyzettől függetlenül – továbbra is kiemelt jelentőségű maradt. Az ünnepi étkezésnek tükröznie kellett a nap hétköznapoktól eltérő jellegét, másrészt pedig presztízsfunkciót töltött be még a legrosszabb jövedelmi viszonyok között élők körében is.

Az egyéni gazdálkodás utolsó éveiben a megfigyelések szerint a földterület növekedésével párhuzamosan az élelmiszer-fogyasztás aránya is emelkedett „A személyes fogyasztást tekintve még egy vonatkozásban van nagyobb eltérés a különböző földterületen gazdálkodó családok között, éspedig a saját termelésű és a vásárolt fogyasztás egymás közötti arányát tekintve. A nagyobb gazdaságokban nagyobb a saját termelésből származó fogyasztás súlya [...] A birtoknagyság szerint csoportosított adatok azt mutatták, hogy az élelmiszer-fogyasztás aránya – a jövedelem bizonyos növekedése mellett is – emelkedik. Ez csak azzal magya-

48 Uo. 80. p.

49 Molnár (1962).

50 Makay (1962).

rázható, hogy a nagyobb gazdaságban több termék áll rendelkezésre saját termelésből, és a meglévő mennyiségekből természetesen többet fogyasztanak. A saját termelésből származó fogyasztás arányának növekedése az egyes élelmiszereknél különböző mértékű: így például a zöldségfogyasztás túlnyomó része minden gazdaság-nagyságcsoportban saját termelésből származik [...] Hasonló a helyzet a burgonyánál. Ugyanakkor az elfogyasztott tej és tejtermék mennyisége igen nagy mértékben emelkedik, úgy, hogy eközben a vásárolt mennyiség erőteljesen csökken.”⁵¹ Egy 1961-es elemzés szerint megállapítható, „hogy a munkások és alkalmazottak (egyébként mintegy tizedét kitevő) legalacsonyabb jövedelmű rétegének táplálkozási színvonala nagyon hasonlatos a felszabadulás előtti országos átlaghoz. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a legalacsonyabb jövedelműek táplálkozási színvonala megfelelő.”⁵² Hasonló volt a helyzet a szegényparaszti rétegek esetében. A hatvanas évek végétől fokozatosan mérséklődtek az élelmiszer-fogyasztás társadalmi és területi különbségei, a városi és a falusi háztartások ételmezési szokásai számos vonatkozásban egységesedtek. De az ötvenes évek végén ennek még kevés jele volt. „Az egyénileg gazdálkodó parasztság kalória- és tápanyagfogyasztása [...] magasabb, mint a munkás- és alkalmazotti családoké, és összetétele is kedvezőbb, amennyiben az értékesebb fehérje- és zsírfogyasztás színvonala jobban meghaladja a munkás- és alkalmazotti családok fogyasztásának a színvonalát, mint a szénhidrát-fogyasztásé. A magasabb fogyasztási színvonal részben összefügg a mezőgazdasági munka nagyobb kalóriaszükségletével, részben azzal, [...] hogy a parasztság maga termeli az élelmiszereket, melyeknek elsősorban fogyasztója saját maga, minthogy gazdasági körülményei általános javulásának eredményeképpen nem kényszerül eladni a termékek jelentős részét. Ugyancsak a paraszti fogyasztás gyökeres változására utal, hogy az összes elfogyasztott kalóriamennyiség források szerinti megoszlásában nincs jelentős eltérés, a parasztság lényegében a városi családokhoz hasonló arányban fogyasztja a legértékesebb védőélelmiszereket is.”⁵³

A mezőgazdaság kollektivizálása sokrétűen befolyásolta az élelmiszer-fogyasztási szokásokat és az ország közellátási helyzetét, mert egyfelől csökkentette azok számát, akik élelmiszer-szükségletüket képesek voltak saját termelésből fedezni, másrészt a termelés rendszerének átalakítása tartósította az egyes élelmiszerek hiányát. 1963-ban a hús, a baromfi, a tojás és a tejtermékek terén volt a legnagyobb mértékű az áruhiány. A korabeli hivatalos megfogalmazás szerint „a mezőgazdasági termelés alacsony színvonala nem tette lehetővé egyes állati eredetű termékek iránt jelentkező belföldi szükségletek kielégítését”.⁵⁴ Más élelmiszerek – kenyér, péksütemény – esetében a gyártókapacitás szűkössége, a szállítóeszközök hiánya és a technikai elmaradottság okozott ellátási nehézségeket. A dokumentum tanúsága szerint ezek a problémák továbbra is megoldásra várnak. Így például a „hús-húskészítmények esetében a kereslet és a kínálat közötti ellentét éleződésével is számolni kell”. Ennek következtében a lakosság húsfogyasztása 1964-ben sem növekszik, sőt a két évvel korábbi szintre süllyed vissza. A hiány mértékét a különböző minisztériumi elemzések 1500-2000 vagonra becsülték.

Ugyancsak a kollektivizálás és a vele járó életmódváltás hatására változott meg a hatvanas évek közepén a kenyérfogyasztás, elsősorban a falusiak körében, akik fokozatosan fel-

51 *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok jövedelme...* (1959) 63–67. p.

52 Pálos–Zafir (1961).

53 *Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok jövedelme...* (1959) 84–85. p.

54 Jelentés a közellátási helyzetről a Belkereskedelmi Minisztérium Kollégiuma részére. 1964. március 24. MOL XIX-G-4-yy. 83. d.

hagytak az otthoni kenyérsütéssel, és áttértek a bolti kenyér vásárlására.⁵⁵ (Az élelmiszerek-nél a házi és a bolti rendszerint minőségi különbséget is jelentő jelző volt és maradt hosszú időn keresztül. A házi kenyér, sütemény, tejföl a vásárlók gondolkodásában egyértelműen a jobb minőséget is jelentette.) Az állami tulajdonú élelmiszer-kiskereskedelem azonban még hosszú ideig nem volt képes a növekvő falusi kenyérvásárlási igényeknek megfelelni. A falvak többségébe a sütőipar általában hetente egy-két alkalommal szállított friss kenyeret. De a városok nagy részében is általában csak késő délelőtt érkeztek meg a kenyér- és péksütemény-szállítmányok. Országosan megoldatlan volt ebben az időszakban a hétfégi kenyérellátás, sok helyen előre sült termékeket forgalmaztak, amit érthetően nem szívesen vásároltak meg, ezért szombat délutánonként a friss kenyeret forgalmazó üzletek előtt rendszeres volt a sorban állás. Igen gyakoriak voltak a minőségi és a mennyiségi kifogások. A „kétkilós” kenyér valóságos súlya gyakran alig haladta meg a másfél kilót, a kenyér és péksütemény nem ritkán sületlen vagy égett volt, rendszerint hiányzott a boltokban a csomagolóanyag, ezért a kenyeret csomagolatlanul vagy a vágott felületen papírral letakarva forgalmazták. A tej és a tejtermékek esetében hasonló volt a helyzet. A hatvanas évek elejétől az önellátásra képes családok száma fokozatosan csökkent, hiszen a magántulajdonban levő tehénállomány is töredékére zsugorodott a kollektivizálás következtében. A vidéki tej- és tejtermékellátás a magántermelés erős visszaesése miatt a hatvanas években gyakorlatilag megoldatlan maradt. Az ország községeinek közel a felében még a tejcsarnokok sem működtek.

A hatvanas évek Magyarországon az élelmiszer-fogyasztás mennyiségi bővülése jegyében teltek. „Az 1950–1967 között eltelt 17 év alatt az egy főre jutó élelmiszer-fogyasztás 70 százalékos növekedésén belül a kétharmad részt kitevő élelmiszer-alapanyag fogyasztása csak 35 százalékkal emelkedett, viszont az élelmiszerekre ráakodott vendéglátói tevékenység, továbbfeldolgozás stb. négyeszeresére, a déligyümölcs, kakaó stb. fogyasztása a hétszeresére, a kávé- és a tea fogyasztás pedig a tizennégyeszeresére emelkedett. [...] Valamennyi húsféleséget együttvéve az egy lakosra jutó húsfogyasztás mennyisége 1967-ben – az 1966. évi csökkenés után – visszaállt az 1965. évi szintre, a zsiradékfogyasztás pedig, a vaját is beleértve, mintegy 3 kilóval nőtt 1965-höz képest. [...] A paraszti háztartások 1967. évi fejenkénti összes élelmiszer-fogyasztása – értékben számítva – 11 százalékkal volt több, mint a munkásoké, és ez értelemszerűen kifejezésre jut az egyes élelmiszerek fogyasztási mennyiségében is. A fontosabb élelmiszerek közül a parasztság fogyasztása tejből, vajból és tőkehúsból marad el a munkásokétól, ez utóbbit azonban bőven pótolja a munkásokénál kétszer több baromfi-fogyasztásuk. Az összes többi fontos élelmiszerből a parasztság többet fogyaszt, mint a munkások. A kettős jövedelműek összes élelmiszer-fogyasztása értékben csak valamivel több, mint a munkásoké, a cikkenkénti összetétel azonban számottevően különbözik a munkásokétól, és érthetően erősen hasonlít a paraszti élelmiszer-fogyasztás struktúrájához, mert a kettős jövedelműek fogyasztásuk nagyobb részét szintén saját termelésből fedezik. Az alkalmazotti háztartások csupán kenyér- és lisztfélékből, burgonyából és zsiradékból, vagyis a kevésbé értékes élelmiszerekből fogyasztanak kevesebbet, mint a többi réteg.”⁵⁶

1968 végén az élelmiszer-kereskedelemmel foglalkozó előterjesztés a mennyiségi élelmiszer-ellátás kérdései mellett már a táplálkozás minőségi átalakulásának szükségességét is hangsúlyozta. A belkereskedelem alapvető feladata, „hogy a lakosság élelmiszer-ellátása ki-

55 A kenyér- és péksütemény-, továbbá a tej- és tejtermékellátás alakulása a mezőgazdaság szocialista átszervezése után. Előterjesztés a Belkereskedelmi Minisztérium kollégiuma részére. 1963. szeptember 11. MOL XIX-G-4-yy. 83. d.

56 Mód-Baranyai-Láng (1968) 57–61. p.

egyensúlyozottan, zavartalanul fejlődjön. Ugyanakkor erősítjük azokat a tendenciákat, amelyek a korszerű fogyasztási szerkezet kialakítását célozzák. Az állati termékek, továbbá a zöldség és gyümölcs értékesítése ebben az esztendőben is jobban növekedett, mint más élelmiszereké. Törekvéseinknek megfelelően tovább emelkedett az iparilag feldolgozott, tartósított és fogyasztásra előkészített élelmiszerek hányada. Az életszínvonal gyarapodásának megfelelően jobban nőtt az élvezeti cikkek eladása is. Csak a vendéglátásban nem tudtuk a kívánatos mértékben növelni az ételek forgalmát, főképpen a kialakult magasabb árszínvonal, s ennek következtében a lakosság tartózkodása miatt.⁵⁷ A legmagasabb jövedelmű csoportoktól eltekintve a magyar társadalom különböző csoportjai általában árérzékenyek voltak, s ez különösen igaz volt az élelmiszerek vonatkozásában. Az önellátás viszonylag magas aránya, a kistermelés kiterjedtsége részben erre is visszavezethető. Hiszen a háztájiban, a ház körüli konyhakertekben, a „hétvégi telkeken” viszonylag sok zöldség- és gyümölcsféle megtermelhető volt. S ezek már csak azért is olcsóbbak voltak, mert a ráfordítások között a saját munkaerő költségét rendszerint nem vették figyelembe.

A hatvanas évek végén a lakossági fogyasztás 50 százalékát az élelmiszerek és élvezeti cikkek tették ki. A különböző társadalmi csoportok pénzjövedelmüknek átlagosan 40 százalékát fordították erre. „A kielégítő és zavartalan élelmiszer-ellátás, az élelmiszerek belső piacának egyensúlya fontos gazdasági, s egyben elsőrendű politikai kérdés is.”⁵⁸ A különböző elemzések egybehangzó megállapításai szerint a magyarországi élelmiszer-fogyasztásban továbbra is meghatározó a magas kalóriatartalmú ételek szerepe, az állati fehérjében és vitaminokban gazdag táplálékok aránya ellenben viszonylag alacsony. „Az élelmiszer-fogyasztás szerkezetének lassúbb átalakulását befolyásolja a saját termelésből származó fogyasztás még mindig jelentékeny volta. 1966. évben a munkás és alkalmazotti háztartások élelmiszer-fogyasztásának 23%-a, a paraszti és kettős jövedelmű családokénak 66%-a jutott a saját termelésű és a piacon vásárolt élelmiszerekre.”⁵⁹ A hatvanas évek második felében az élelmiszerek közül a sertéshús, a marhahús, a zsírszalonna, egyes tejtermékek, a déligyümölcsök, a mélyhűtött áruk tartoztak a krónikus, a rizs, a burgonya, a bor, a sör, a zöldség- és gyümölcsfélék pedig az időszakos hiánycikkek közé. Az élelmiszerek fogyasztói ára – tekintve, hogy e cikkek szinte kivétel nélkül kötött árasak voltak – a hatvanas évtizedben lényegében nem emelkedett, ezért aztán a hetvenes évek második felében, amikor ez a helyzet megváltozott, az áremelés gyakorlatilag mindig kisebbfajta politikai és társadalmi krízist jelentett. A kötött árrendszer sajátosságaként az árak nem fedezték az előállítási költségeket sem, ezért az élelmiszer-termelés állandó állami támogatást igényelt.

1969 szeptemberében a Gazdasági Bizottság számára készített, a lakosság áruellátásának tapasztalatairól és várható alakulásáról szóló jelentés megállapította, hogy „élelmiszerekben a fennálló feszültségek az évek óta meglévő húsellátási problémán kívül főleg a zöldség-gyümölcs kínálatban jelentkeztek. A központilag tárolt zöldség- és gyümölcskészletek lényegében már az első negyedév végére elfogytak, hasonlóképpen kimerültek a magánháztartások, a mezőgazdasági termelők készletei is. Így tehát az 1968. évi rossz terméseredményeknek az idén jelentkező következményei, párosulva a kedvezőtlen tavaszi időjárással, komoly ellátási nehézséget okoztak. A húsellátásban szembetűnő hiányok voltak, különösen az 1968. évi – korábbi időszakhoz képest is viszonylag jó – színvonallal összehasonlítva. A múlt évi nagyobb

57 Aktívabb kereskedelempolitikával a reform megvalósításáért – tézisek. MOL XXXVI-G-4. 2. d.

58 Az élelmiszer-fogyasztás helyzete és fejlődése. A Belkereskedelmi Kutató Intézetben készült elemzés összefoglalója. MOL XXVI-G-4. 1. d.

59 Uo.

állatkivágás, a száj- és körömfájás következtében jelentősen lecsökkent állatállomány azonban nem tette lehetővé a húskínálat kedvezőbb szintjének fenntartását.”⁶⁰

Az ellátási nehézségek a hetvenes években fokozatosan enyhültek, ebben egyaránt részre volt a kereskedelem lassú átalakulásának, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek működőképessé válásának, s nem utolsósorban a családi munkaszervezetre épülő és meglehetősen gyorsan fejlődő mezőgazdasági kistermelésnek.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

Az 1956-os forradalmat követő bő két évtized fogyasztástörténeti szempontból lényegében két szakaszra osztható. A hatvanas évek közepéig tartó első szakaszban a magyar társadalom többsége számára egyre kisebb nehézséget jelentett a napi létfenntartáshoz szükséges cikkek – élelmiszer, ruha – beszerzése, noha továbbra is voltak olyan csoportok, amelyek csak a létfenntartás legminimálisabb szintjének biztosítására voltak képesek. A második szakaszban megkezdődött a civilizációs feltételek, elsősorban a lakáskörülmények javítása is, amiben a magántőke és -erőfeszítés meghatározó szerephez jutott, fokozatosan kibontakozott az újragyonyosodás, s kialakult egyfajta, a gazdasági racionalitás szempontjait fokozottabban érvényesítő „kvázi-fogyasztói magatartás” is, amelynek valószínűleg figyelmen kívül nem hagyható szerepe volt a nyolcvanas és kilencvenes évek társadalmi folyamataiban is.

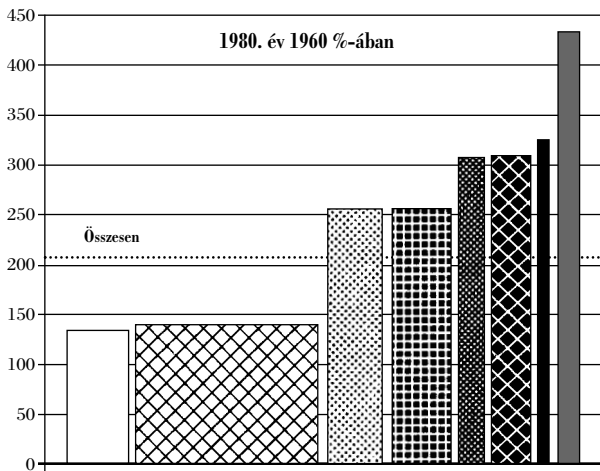
IRODALOM

- ANDORKA Rudolf–KOLOSI Tamás–VUKOVICH György (szerk.): *Társadalmi riport, 1990*. Budapest, 1990, TÁRKI.
- BALOGH Ferenc: Az életszínvonal növekedése és a ruházati forgalom. *Kereskedelmi Szemle*, 1976/11. sz. 15–18. p.
- BÓC Imre: Hozzászólás a „néhány gondolat az irracionális fogyasztásról” című cikkhez. *Kereskedelmi Szemle*, 1976/2. sz. 41–42. p.
- DESSEWFFY Tibor: *Kedélyes labirintus*. Budapest, 1997, Új Mandátum.
- FÖRDŐS István–LACZA Gábor: A tartós fogyasztási cikkek forgalma a számok tükrében. *Kereskedelmi Szemle*, 1975/9. sz. 26–29. p.
- GYARMATI György: A társadalom közérzete a fordulat éveiben. In Feitl István–Izsák Lajos–Székely Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon*. Budapest, 2000, Napvilág, 118–137. p.
- HOCH Róbert–JOHN Ede: A fogyasztás szerkezetének változása és a társadalmi preferencia-rendszer II. *Kereskedelmi Szemle*, 1975/5. sz. 5–9. p.
- KÁDÁR János felszólalása a KISZ VII. kongresszusán [1967]. In Kádár János: *Hazafiság és internacionalizmus*. Budapest, 1968, Kossuth.
- KENEDI János: „Tied az ország, magadnak építed.” Párizs, 1981, Magyar Füzetek.
- KOLTAI Iván: A lakossági rétegek szabad rendelkezésű jövedelme és felhasználása. *Kereskedelmi Szemle*, 1976/7. sz. 23–27. p.
- KORNAI János: *A szocialista rendszer*. Budapest, 1993, HVG Rt.
- MAJTÉNYI György: Életstílus és szubkultúra. Az autózás története 1920–1960. *Korall*, 2000/1. sz. 101–118. p.

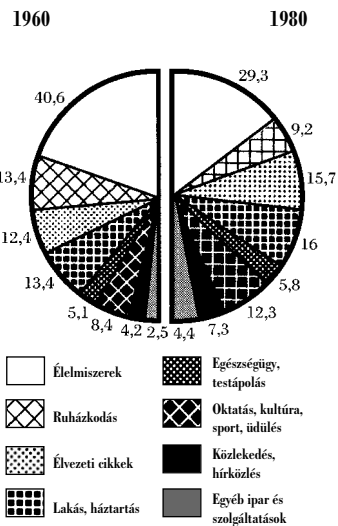
60 Jelentés a Gazdasági Bizottság részére a lakosság áruellátásának eddigi tapasztalatairól és várható alakulásáról. 1969. szeptember 11. MOL XXVI-G-4. 4. d.

- MAKAY István: *A bérből és fizetésből élő családok néhány élelmiszerfogyasztási szokása*. Budapest, 1962, BKI. /Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei 53./
- MÁRTONFFY Sándor–MARCZELL Gyula: *Ruházati cikkekkel és lakástextíliákkal való ellátottság*. Budapest, 1965, BKI.
- Ina MERKEL: *Utopie und Bedürfnis: Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR*. Köln–Weimar–Wien–Böhlau, 1999, Böhlau Verlag.
- Ina MERKEL et al. (hrsg.): *Wunderwirtschaft. DDR-Konsumkultur in der 60er Jahren*. Köln–Weimar–Wien–Böhlau, 1996, Böhlau Verlag.
- MÓD Aladárné–BARANYAI István–LÁNG GYÖRGY (összeáll.): *A lakosság jövedelme és fogyasztása 1966–1967*. Bp. 1968. KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények. 130./
- MOLNÁR László (szerk.): *A parasztság keresletváltozásainak elemei és irányzata összefüggésben a termelési viszonyok átalakulásával*. Budapest, 1962, BKI. /Belkereskedelmi Kutató Intézet Közleményei 71./
- Munkás, alkalmazotti és parasztcsaládok jövedelme és fogyasztása 1957-ben (4000 család háztartási feljegyzései alapján)*. Budapest, 1959, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények 22./
- PÁLOS István–ZAFÍR Mihály: Az élelmiszer-fogyasztás természetes mutatói. *Kereskedelmi Szemle*, 1961/3. sz. 124–128. p.
- PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története*. Budapest, 1986, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- SZABÓ László: A ruházati forgalom szenzibilitása. *Kereskedelmi Szemle*, 1978/1. sz. 7–10. p.
- SZAKÁCS Sándor: *Gazdaságtörténet II*. Budapest, 2000, Számalk.
- TYEKVICSKA Árpád: Frizsiderszocializmus. In Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek – a Kádár-korszak története I. rész*. Budapest, 2000, Beszélő, 260–263. p.
- VALUCH Tibor: A „gulyáskommunizmus”. In Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák. Tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, 2002, Osiris, 361–391. p.
- VALUCH Tibor: Változó idők – változó szokások. A tevékenység szerkezet, a jövedelem és a fogyasztás átalakulása a magyar falvakban a kollektivizálás időszakában. In Ormos Mária (szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, 2003, Osiris. 311–323. p.
- VERSZTOVSEK Radmilla: A ruházati fogyasztás rétegenkénti differenciáltságának egyes jellemzői. *Kereskedelmi Szemle*, 1976/9. sz. 13–17. p.
- ZAFÍR Mihály (szerk.): *A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960–1975*. Budapest, 1976, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények 391./
- ZAFÍR Mihály (szerk.): *A lakosság jövedelme 1960–1980*. Budapest, 1981, KSH. /Statisztikai Időszaki Közlemények 454./

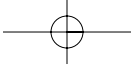
**A FOGYASZTÁS EGY FŐRE JUTÓ VOLUMENÉNEK ALAKULÁSA
FŐBB CSOPORTONKÉNT**

A FOGYASZTÁS SZERKEZETE %

A BŐSÉGÉS ÍNSÉGTŐL AZ ÍNSÉGES BŐSÉGIG

80 HATVANAS ÉVEK

VALUCH TIBOR

